

Kristian Gerner

En annan sida av medeltiden: den sovjetiska*

»The past is never dead. It's not even past.»

(William Faulkner)

»Dessutom är det ganska poänglöst att på detta sätt gräva i det förflutna.»

(Lars-Arne Norborg)

Citatet av Faulkner anfördes av den amerikanske sovjetforskaren Stephen Cohen år 1977 som argument för att det är nödvändigt att studera den sovjetiska historien intensivare än vad som nu är fallet i väst, för att förståelsen av dagens sovjetiska samhälle skall kunna fördjupas. Cohen varnade mot följderna av den nedgång i sovjetforskningen som under 70-talet skett i USA. Tidigare hade man i totalitarismparadigmets tecken mest studerat den politiska regimen i sovjetisk historia. När man sedan övergått till behavioristiska och komparativa metoder, hade den historiska aspekten försumrats. Nu, när en god grund hade lagts för bättre kunskaper om Sovjetunionen, hade man börjat skära ner forskningsanslagen.

Cohen menade med sovjetisk historia just sovjetisk, dvs perioden efter 1917. Det går givetvis inte att stanna vid detta årtal, om man vill försöka nå förståelse av hela det sovjetiska samhället och dess kultur i vid mening. Även den ryska historien före 1917 måste beaktas.

Lundahistorikern Lars-Arne Norborgs utsaga framfördes 1979 i en f ö mycket välvillig recension av en svensk undersökning av den sovjetiska debatten om förhållandet mellan samhället och naturen. Undersökningen hade ägnats tidsperioden 1960–1976. Vad Norborg vände sig mot var, att författarna (Lars Lundgren och jag) konstaterade, att utvecklingen under hela sovjeteran visade, att Sovjetunionen försuttit sin historiska chans att visa hur man tillvaratar miljöintressena när man upprättar och bygger ett socialistiskt samhälle. Vad Norborg avvisade som poänglöst grävande i det sovjetiska förflutna byggde på följande omdöme (som han inte anförde) på samma sida i boken: »Den lärdom, som obönhörligen infinner sig, när man studerar miljöproblem i Sovjet, är att marxism-leninismen som statlig ideologi, statligt ägande av produktionsmedlen och socialistisk planhushållning inte alls behöver innebära att väsentliga miljöintressen tillvaratas vid utvecklingen av folkhushållet».

Norborg menade att man i stället för att »gräva i det förflutna» skulle blicka framåt och i både öst och väst anta »utmaningen från vår skadade och hotade miljö».

Det är inte troligt att en framstående forskare och skicklig historiker som Lars-

* Omarbetad version av ett föredrag i Historiska föreningen i Lund 1977.

Arne Norborg vill att vi skall sluta med historieforskning. Men även om han själv inte menar det, *kan* vad han säger tolkas som att han ansluter sig till dem som menar att särskilda regler bör gälla vid studiet av Sovjetunionen. I det sovjetiska kommunistpartiets tidskrift *Kommunist*s sista nummer för 1978 uttryckte fyra sovjetiska forskare sitt missnöje med att fem franska kommunister granskat Sovjets historia kritiskt (i boken »L'URSS et nous») och inte nöjde sig med den officiella sovjetiska versionen. Norborgs tes går objektivt sett ut på att man skall förbigå de ödesdigra sidorna i den sovjetiska naturresursanvändningens historia och istället koncentrera sig på framtiden. Denna uppfattning är förenlig med den officiella sovjetiska synen, liksom tesen att man i denna viktiga fråga skall söka efter förmildrande omständigheter utanför de styrandes kontroll (Norborg och sovjetiska talesmän nämner andra världskriget) och inte i första hand undersöka vilka politiska och ideologiska förhållanden inom Sovjet som varit av betydelse för den naturresursanvändning som lett till de stora miljöproblemen.

Som historiker ansluter jag mig till statsvetaren Cohens uppfattning om hur forskningen i sovjetiska förhållanden bör gå till. Det är nödvändigt med en historisk dimension. Det är, då det gäller studiet av sovjetisk och rysk historia förvisso nödvändigt med särskilda regler, men inte för att man skall kunna skriva apologier utan för att man skall kunna granska den historiska verkligheten trots att källmaterialet är sprött – eller åtminstone egenartat. Recepten för hur man skall gå till väga för att studera sovjetisk historia kan vara annorlunda än dem som gäller för analysen av t ex modern svensk historia, men kriterierna på vad som är godtagbara forskningsresultat bör ändå vara desamma (det är Håkan Wiberg som gjort mig uppmärksam på denna distinktion).

Tidigare och parallellt med denna studie har jag provat olika metodologiska infallsvinklar på studiet av Sovjet ur samtidsperspektiv: den ovan aktualiserade undersökningen av miljödebatt (tillsammans med Lars Lundgren), en analys av en kritisk roman om dagens Sovjet av filosofen A. Zinovjev, och en diskussion om huruvida Sovjet håller på att bli mer genomskinligt. Jag har också i en uppsats diskuterat användbarheten av en hermeneutisk metod.

Den här studien är ett historiskt inriktat komplement till mina samtidsorienterade studier av Sovjet och samtidigt en prövning av den hermeneutiska metod som jag tidigare har diskuterat. Ambitionen är att söka väcka nya frågor om och öppna nya perspektiv på Sovjet.

Medeltidsperspektivet

Den marxistiska historiefilosofin är ett uttryck för västerländsk kosmologi. Historien uppfattas som en lineär process, som via våldsamma omvälvningar för mänskligheten från ett harmoniskt urtillstånd till ett harmoniskt sluttillstånd – det senare på en »högre» nivå än det förra. Den stora socialistiska oktoberrevolutionen under Lenins ledning i Ryssland 1917 är för marxistleninister en vändpunkt i historien på samma

sätt som Kristi offerdöd på korset för kristna utgör peripetin i mänsklighetens drama.

När kulturen i Västeuropa sekulariseras genom processer som brukar sammanfattas under begrepp som renässans, reformation och upplysning, börjar samtidigt det progressivt lineära kristna tidsbegreppet bli dominerande även utanför den i sträng mening religiösa sfären. Under vad som brukar kallas medeltiden samexisterade detta, de teologiskt bildades lineära tidsbegrepp, med den cykliska och repetitiva tidsuppfattning, som fanns hos de breda lagren i det agrara samhället. Kyrkoåret med sina högtider anpassades i stor utsträckning till årstidscykeln. Det agrara tidsbegreppet levde säkerligen kvar i vida kretsar långt in i nya tiden. Men det är det lineära tidsbegreppet som är oupplösligt förbundet både med den kristna historiesynen och med kapitalismen, utvecklingsoptimismen och den allt mer avancerade teknologins ökade betydelse för samhällsförändringarna.

Vid en och samma tidpunkt i historien kan således olika grupper inom en viss befolkning ha olika tidsuppfattning. En svensk specialist på äldre agrar historia, Eva Österberg, har betonat att reformationen inte innebar någon gräns mellan cykliskt och lineärt tidsbegrepp för t ex de svenska bönderna. Förutsättningarna för det cykliska tidsbegreppets dominans i breda befolkningslager försvann enligt henne snarare först med kapitalismens och industrialiseringens genombrott i Sverige, dvs under 17- och 1800-talen.

Några ledande sovjetiska semiotiker – däribland J Lotman och V Ivanov, som återkommer i denna studie – har också påpekat, att gammalt och nytt lever sida vid sida i varje kultur. Varje synkront kulturtillstånd präglas därför av kulturell flerspråkighet. Som exempel anför man den för-petrinska kulturens livskraft bland de ryska gammaltroende under 17- och 1800-talen och delvis även idag.

Genombrottet för det lineära tidsbegreppet och uppfattningen att det finns en utveckling i historien var i alla fall ett uttryck för att den västerländska civilisationen genomgick en grundläggande förändring. Den mentala evolution – eller revolution – som hängde samman med denna stora förändring av människornas perspektiv på sig själva och samhället har, då det gäller mötet mellan det gamla och det nya tidsbegreppet under medeltiden, ingående analyserats av den sovjetiske historikern Aron Ja Gu-revitj i boken »Den medeltida kulturens kategorier».

Då det gäller tidsbegreppet i historien över huvud taget, har J T Marcus gjort en för mitt synsätt inspirerande jämförelse mellan öst och väst.

Det har ofta påpekats – nyligen t ex av den engelske specialisten på rysk litteratur R Hingley – att Ryssland inte blev delaktigt av vare sig den klassiska grekiska kulturen eller den romerskkatolska kristendomen. Renässansen, reformationen och upplysningen gick också Ryssland förbi. Under seklernas gång påverkades Ryssland av det västerland som genomgått de nämnda processerna, men det var, som amerikanen D W Treadgold påpekat i sin stora studie av »The West in Russia and China», fråga om institutionell västpåverkan, till skillnad från kulturell och intellektuell. Treadgold har också understrukt, att det som det gamla Ryssland upptog av den *byzantinska*

traditionen – dvs en tradition som inte bara är österländsk utan också bygger på det grekiska och kristna arvet – var ikonmåleriet, kyrkobyggnadskonsten och den liturgiska musiken. Den byzantinska lärdomen uteblev däremot till största delen. Det gamla Rysslands kristna åstadkom en hel del värdefullt i estetik och etik, men föga på tänkandets område, konstaterar Treadgold.

En institutionell reform av västerländsk typ var livegenskapens upphävande 1861. Den ryske historikern V Kljutjevskij – verksam vid sekelskiftet – påpekade att man mitt i entusiasmen för hur reformen förändrade den ryska traditionen, försummade att reflektera över hur den ryska traditionen förändrade själva reformen. Inte heller efter reformen arbetade de ryska bönderna jämnt, lugnt och disciplinerat utan i korta, häftiga ansträngningar i takt med jordbruksårets gång.

Under 1800-talet fick näringslivet i Ryssland vissa kapitalistiska (västliga) drag, och vissa av upplysningens idéer vann insteg i vissa kretsar. Den sociala strukturen förändrades väsentligt. Landet präglades under senare delen av 1800-talet av vad sovjetiska historiker kallar »mnogoukladnost», dvs samexistens av flera olika produktionsätt och därav betingade sociala relationer.

En stor förändring av den ryska civilisationen kom med oktoberrevolutionen 1917. Det försummar man aldrig att framhålla från kommunistiskt och sovjetiskt håll. Industrialiseringen, kollektiviseringen, folkbildningen och effektiviseringen av stridskrafterna var betydelsefulla »moderniseringsprocesser».

Men hur grundläggande var egentligen den omvandling som revolutionen och uppriktandet av det sovjetiska systemet kom att medföra i kulturellt avseende, då det gällde människornas sätt att tänka och känna? Den frågan är inte lika väl utforskad som den motsvarande förändringen – renässansen, reformationen och upplysningen – i Västeuropa. Våra bristande kunskaper om denna sida av Sovjets historia beror på många olika saker. En följd är i varje fall, att kunskaperna i väst om det sovjetiska samhället och dess historia i allmänhet torde vara sämre än kunskaperna om det medeltida Europas feudala samhälle.

Det är sant att det historiska källmaterialet ofta är sprött och vanskligt att handha beträffande både sovjetsamhället och det västeuropeiska feodalsamhället. Då det gäller att analysera feodalsamhället, har historikerna lärt sig att leva med och komma förbi dessa svårigheter. Då det gäller Sovjet, har modlösheten uppenbarligen varit större hos historikerna i väst. Sannolikt beror detta på ett oöverlagt tänkande i analogier: man har sett på Sovjet som på ett modernhistoriskt problem, i teoretiskt och metodologiskt avseende, och utgått från att man borde tillämpa de teorier och metoder som används vid samtidshistoriska undersökningar av västliga industrisamhällen, och att all analys måste grundas på ett överflöd av källmaterial av en typ som finns till hands i de borgerliga demokratierna i väst. Det är uppenbart, att den sovjetiska historien inte kan studeras på det sättet. Men därav följer inte, att den inte kan analyseras vetenskapligt. Forskaren måste helt enkelt angripa den sovjetiska historien med de medel som står till buds för undersökning av »slutna» samhällen i allmänhet, om de så är »slutna» för att de existerade i ett avlagset förflutet eller för att de har en viss politisk struktur och domineras av en bestämd ideologi.

Den franske specialisten på västeuropeisk agrarhistoria E Todd gav 1976 ut en bok, där han analyserade dagens sovjetiska samhälle som om det ur metodologisk synpunkt vore ett »arkeologiskt» och ett »medeltida» problem. Han visade, med de resultat han nådde bl a om sovjetiska klassförhållanden och levnadsförhållandena i staden och på landsbygden, att han valt en fruktbar infallsvinkel, även om hans slutsatser i vissa fall är diskutabla.

Den danske sovjetforskaren N E Rosenfeldt har i en undersökning från 1978 av Stalins hemliga kansli påpekat, att forskningen i sovjetisk historia verkligen har liknats vid medeltidsforskning. I båda fallen är befintliga resp tillgängliga källor fragmentariska, och de kan inte kompletteras genom arkivundersökningar.

Vi skriver trots allt medeltidshistoria, understryker Rosenfeldt, därför att viktiga frågor tränger sig på och kräver svar, och därför att vi också accepterar att det går att iakttaga etablerade normer för vetenskaplighet också då källmaterialet är bräckligt. Under dessa omständigheter – dvs dem som gäller för sovjetforskningen – är kunskapstillväxt möjlig, betonar Rosenfeldt, genom att man ser fakta och uppmärksammar tidigare obemärkt information i ljuset av nya teorier och kombinationer.

Samtidsperspektivet

Det är uppenbart att man för att få kunskap om Sovjetunionen inte kan nöja sig med att läsa de officiellt godkända skildringarna. Man kan inte sätta tilltro till dessa i deras egenskap av berättande källor. Detta beror inte minst på att många rapporter är ofullständiga. Den amerikanske sovjetforskaren M Yanowitch har i en på sovjetiskt sociologiskt material grundad analys av klasskillnaderna i Sovjet påpekat, att det är en av det sovjetiska intellektuella livets tragedier, att de sovjetiska samhällsforskarna, då de studerar sitt *eget* samhälle, inte kan följa marxismens bud att alltid söka avslöja klass-samhällets verklighet bakom de fasader, som makthavarna sätter upp.

De data som man kan få fram om sovjetisk historia och sovjetiskt samhälle kan bringas att lämna information med hjälp av särskilda analysmodeller. Den svenske statsvetaren Daniel Tarschys har gjort en jämförelse av och delvis prövat tre olika modeller, som sovjetforskningen i väst har använt sig av.

Den första modellen, den *totalitära*, utgick från enpartistaten. Den tog fasta på dels Lenins organisationsmodell för partiet från 1902, generaliserad till föreställningen om ett enda kraftcentrum för hela samhället, dels stalintidens polisiära kontroll och likriktning. Atomiseringen av individer och grupper i sovjetsamhället uppmärksammades också.

Den andra modellen, den *pluralistiska*, byggde på iakttagelsen att olika grupper kunde ha delintressen. Sovjetsamhället fick en input-sida. Språkrör av typen vetenskapliga tidskrifter betraktades nu inte bara som mobiliseringskanaler för makthavarna, utan även som uttrycksmedel för specifika gruppsynpunkter. Några faktiska, erkända intressegrupper kunde man dock inte avgränsa.

Den tredje modellen, den *byråkratiska*, utgick från de påtagliga suboptimeringar som är regel på alla områden i Sovjet. Organisationsteoretiska analysinstrument om stora företags, krigsmakters och kyrkors sätt att fungera utnyttjades här för att beskriva sovjetstaten. Splittringen och atomiseringen sågs inte som ett uttryck för pluralism, utan som ett resultat av den centraliserade byråkratiska strukturens överskådlighet och bristande förmåga att tillgodogöra sig intern och extern information.

En annan västforskare, M Lewin, har framhållit att sovjetiska ekonomer under 1960-talet kritiserade effekterna av centraliseringen. De konstaterade, att centrala organ överlastades med information som de ej kunde utnyttja, medan lokala organ och enskilda företag helt saknade kunskap om omgivningen. Systemet var »överplanerat uppifrån och underplanerat nerifrån».

Både den utomstående forskaren Tarschys och de av Lewin refererade sovjetiska ekonomerna, som verkade inom systemet, har demonstrerat att det sovjetiska samhället inte fungerar helt totalitärt (eller helt pluralistiskt) utan närmast är byråkratiskt – Tarschys talar om en »petitionsekonomi», en »mer rationell diktatur». En viktig konsekvens av denna bestämning blir att samhället bör ses som fragmenterat snarare än som monolitiskt. Det blir principiellt möjligt att finna många olika källor till information i systemet utan att man behöver förutsätta det fria informationsflöde som utmärker borgerliga demokratier.

Som Cohen har påpekat är de gängse politologiska modellerna a-historiska. Den totalitära fryser samhället vid Stalin-tiden, den byråkratiska och den pluralistiska (kanske behavioristiskt präglad) räknar inte med den sovjetiska och ryska historien, och inte med de kulturdrag som utmärkte Ryssland före bolsjevikernas revolution. Visserligen förnekar knappast någon forskare betydelsen av att bolsjevikerna etablerade sitt välde i ett självhärskardöme som saknade demokratisk tradition och som hade en egenartad social struktur. Men man har inte förenat de strukturella analyserna med studier av det levande förflutna – det som är »not even past». Man har i dessa undersökningar vanligen bortsett från den gamla ryska kulturens roll i samhällslivet under sovjeteran.

Traditionens makt: »pravda» och »istina»

När man talar om det förflutnas betydelse i en bestämd kultur, måste man ta upp problemet med *hysteresi*, dvs uppfattningen att man måste känna till en företeelses historia för att kunna förutsäga dess framtid. I ett annat sammanhang har Jon Elster presenterat en analys, som är relevant även för det här aktuella problemet.

Elster tar för givet att ontologisk hysteresi är omöjlig. Han begränsar diskussionen till epistemologisk hysteresi, särskilt vad han kallar »svag epistemologisk hysteresi». Denna gäller system, vilkas beteende kan förklaras tillfredsställande med hjälp av ett system av ekvationer som inbegriper tidigare värden på en del av variablerna, och som inte kan förklaras genom något *bekant* system, som bara inbegriper aktuella värden på alla variabler. Förhållandet mellan bas och överbyggnad – en central fråga

inom historiematerialismen – kan diskuteras i termer av hysterese. Elster refererar Marx' synpunkter på varför den romerska rätten passade så bra till den kapitalistiska ekonomin. Han hävdar att Marx ansåg att de relevanta rättskategorierna skulle ha uppstått i det borgerliga samhället, om man inte haft de romerska att tillgå.

Om man godtog tesen om hysterese i relationen bas (ekonomin) – överbyggnad (rätten), skulle man förneka en viktig del av den historiska materialismen, påpekar Elster. Men skenet av ontologisk hysterese, dvs att den romerska rätten har givit kapitalismen en annan överbyggnad än den annars skulle haft, kan undvikas genom att man definierar en särskild variabel som uttrycker tillstånd (»state variable»), nämligen *kultur*, i betydelsen »ständigt återupplivat minne av det förflutna». Elster framhåller att det inte gäller materiella spår av det förflutna, utan den medvetna perceptionen av det förflutnas roll i kulturen. Han behandlar bara sådant som verkligen funnits och därför kan ihågkommas, inte det fiktiva och flexibla förflutna som betyder mycket i vissa samhällen. En aspekt, som komplicerar bilden, är frågan om alienation, dvs att människan har ett »falskt» medvetande just för att hon inte »minns» historien: den alienerade arbetarklassen i det kapitalistiska samhället tenderar att betrakta kapitalet och maskinerna som de nuvarande kapitalägarnas egendom, och inte som produkten av tidigare arbetares arbete.

De problem som Elster pekar på beträffande fiktivt och flexibelt förflutet och beträffande falskt medvetande finns med i bilden för den som analyserar sovjetkulturen. Men där finns också betydelsen av kulturen som »levande förflutet». Innan denna aspekt granskas mer i detalj är det lämpligt dels att peka på betydelsen av ett ständigt levande »minne», dels att se på vissa försök som gjorts att rent empiriskt, och underförstått i termer av hysterese, fastställa betydelsen av det ryska arvet i den sovjetiska kulturen.

Det naturliga språket *är* i en mening ett »ständigt återupplivat minne av det förflutna». Ett konkret exempel kan åskådliggöra vad detta kan innebära. Den mest auktoritativa dagstidningen i Sovjet, kommunistpartiets centralkommittés organ, bär namnet *Pravda*. Den vanliga översättningen av detta ord till svenska är »sanning», till engelska »truth». Den amerikanske rysslandshistorikern Robert E F Smith har betonat att *pravda* betyder en socialt accepterad, och därför föränderlig sanning. *Pravda* betyder också rättvisa och rätt, påpekar Smith, och man kan tillägga att den gamla ryska lagsamlingen hette »Russkaja pravda». Smith understryker att från den tidiga medeltiden har man i det ryska samhället kommit överens om vad som var *pravda* genom att fördriva eller undertrycka minoritetens åsikter. Han nämner också, att det ryska ordet för objektiv, absolut sanning är *istina*.

Treadgold har också pekat på det säregna i det ryska sanningsbegreppet. Vid receptionen av den byzantinska kristendomen blev liturgin och klosterväsendet, inte den bokliga bildningen, det som slog rot i det gamla Ryssland. Godhet och skönhet hölls i ära, konstaterar Treadgold, men sanningskategorin släpade efter ordentligt. Treadgold påminner också om att Michailovskij och andra ryska intellektuella före revolutionen betraktade tveetydigheten i ordet *pravda* som en förtjänst i det ryska

språket. Sammanblandningen av »sanning» och »etiskt rätt» var emellertid en defekt i språket som inte kan ses som en effekt av själva språket, understryker Treadgold. Språket uttrycker en kultur snarare än formar den, kan man också säga.

Bolsjevikerna valde *pravda*, inte *istina*, som namn på sin tidning 1912, dvs före oktoberrevolutionen. Vid samma tid fastställde den ryske fysikern K A Timirjazev att »vetenskaplig *istina*» och »etisk *pravda*» var komplementära begrepp. Vetenskapen tjänade *istina*. Demokrati var ett försök att förverkliga *pravda*.

Pravda står alltså för ett etiskt och politiskt sanningsbegrepp, dvs en »sanning» som är innehållslös ur logisk positivistisk synpunkt. I rysk kontext betyder *pravda* något normativt och auktoritativt och inte något objektivt och oföränderligt. Den utanför Ryssland förekommande vitsen »i Izvestija står inga nyheter och i Pravda ingen sanning» är därför meningslös inte bara därför att »izvestija» egentligen betyder underrättelser, utan också därför att i Pravda *skall* stå just dagens officiella *pravda*, makthavarnas »sanning».

Flera konkreta exempel kan anföras som belägg för den normativa betydelsen av det begrepp som betecknas med *pravda*, dess obrutna tradering av en medeltida rysk praxis. Redan före bolsjevikernas tid fanns t ex i S:t Petersburg åren 1888 till 1894 en veckotidning som hette Pravda. Namnet stod för krav på att Finland och Polen fullständigt skulle sammansmältas med det ryska imperiet, för en gemenskap »på rysk grund» och för uppfattningen att arbetarfrågan var något för Ryssland helt främmande. Lika fjärran från abstrakta objektiva kriterier på »sanning» är vår tids kommunistiska Pravda. Tidningens roll anges officiellt som »de arbetande massornas agitator, propagandist och organisatör». En av dess viktigaste uppgifter är att bedriva »teoretiskt och propagandistiskt arbete».

Sovjets (när detta skrives) vid sidan av Brezjnev ledande kommunistiske ideolog, politbyråmedlemmen Michail Suslov har formulerat uppfattningen om vad *pravda* innebär sålunda: »Vi har varit och vi är för utbyte av sanningsenlig (*pravdivaja*, dvs från samma stam som *pravda*) information, folkens andliga skatter. Men vi är emot att man blandar sig i andra länders inre angelägenheter under olika falska och provokativa förevändningar».

Pravda har således ett levande förflutet. Begreppet har inte bara, eller främst, kommunistisk konnotation utan även gammal rysk. Bolsjevikerna anknöt till rysk tradition, och medborgarna i Ryssland associerade säkert till denna, även om det förvisso är så att det förflutna som ett helt samhälle »minns» är mångfaldigt. Det som olika kategorier minns är, som J G A Pocock har påpekat, socialt betingat på olika sätt – jfr f ö med de ovan anförda iakttagelserna om dels arbetarnas alienation, dels den »kulturella flerspråkigheten»!

Traditionens roll: några västliga perspektiv

Den brittiske sovjetforskaren Alec Nove menar att viktiga drag i Sovjets historia går tillbaka på säregenheter i Rysslands historia. Han påpekar – i Marx' efterföljd – att Ryssland länge styrdes av främlingar. Landet påverkades starkt av tartarväldet. Absolutistiskt styre blev tradition. Ivan IV bröt feodaladelns makt och skapade en tjänstadel som hade tsaren att tacka för sin ställning. I början av 1800-talet anmärkte Pusjkin, att Ryssland saknade en aristokrati i västerländsk mening. Allt berodde på tjänsterangen, enligt Peter I:s 14-gradiga skala, och rangen i sin tur på härskarens utnämningar. Enligt Pusjkin ledde detta till fejt kryperi för makten. Nästan hundra år senare sade Tjechov att ryssarna måste »pressa trälen ut ur sig droppe för droppe». Statens och de statliga intressenas dominans var ett viktigt drag i Rysslands historia. Stalins Sovjet byggde vidare på denna tradition.

Ryssland kom att tillhöra den grekisk-ortodoxa delen av kristenheten, Östrom. Tsaren betraktades som de byzantinska kejsarnas arvtagare och kyrkan underordnade sig självhärskardömet. Renässansen och upplysningen gjorde inte något omedelbart intryck på den ryska kulturen, framhåller Nove, men efter den franska revolutionen och napoleonkrigen uppstod dock under 1800-talets början en ny, liten kulturell elit, den så kallade intelligentsian. Den var av mycket blandat socialt ursprung. Den var motståndare till tsardömet men inte odelat anhängare till liberalismen och »krämarkulturen» i Västeuropa. Många sökte efter en äkta rysk utvecklingsväg. Vid sidan av den intellektuella oppositionen fanns också upprorstraditionen bland bönderna, vilken var av äldre datum.

Bolsjevikpartiets ledning innehöll vid tiden för revolutionen 1917 många representanter för den yttersta vänstern inom intelligentsian, t ex Trotskij, Bucharin, Kollontaj, Lunatjarskij och Radek. Revolutionen var i mycket ett resultat av böndernas spontana uppror i den traditionella formen att kräva övertagande av jord.

Stalin gjorde slut på den revolutionära intelligentsian genom utrensningar, deportationer och avrättningar. Han knäckte slutgiltigt böndernas upprorsförmåga genom kollektiviseringen. När arbetarna så förbjöds att byta arbetsplats och straffades drakoniskt för obetydliga försummelse, var hela befolkningens situation mera lik den under Peter I, tsaren som stärkte livegenskapen och byggde ut tjänstestaten, än den som enligt marxismen borde vara för handen i en socialistisk stat. Denna strukturella likhet mellan historien och samtiden bör ha bidragit till att både styrande och styrda fann det helt »naturligt» att de tsaristiska passlagarna återinfördes och det blev förbjudet att röra sig fritt i landet.

Utvecklingen i Sovjet kallades som bekant av makthavarna där »socialism i ett land». Bolsjevikerna och kommunister i andra länder utmålade Sovjet som ett föredöme. Detta stod i samklang med den gamla religiösa föreställningen om Moskva som det tredje Rom, förutbestämt att bringa världen Sanningen och Rättfärdigheten. Samtidigt sattes historieförfalskningen i system. Empirisk samhällsforskning blev omöjlig. Allt ryskt förhärligades.

Nove menar att det som skedde under Stalin inte var uttryck för någon automatisk historisk kontinuitet. Det var fråga om en aktiv förstärkning av gamla sociala och politiska mönster. Revolutionen hade gjort slut på de liberala elementen i samhällslivet, och Stalin och hans anhang kom att återuppliva vad som brukar kallas – t ex av Marx – det asiatiskt despotiska inslaget i den ryska traditionen.

Noves syn ansluter visserligen något till totalitarismmodellen av Sovjet, men han fjärrar sig också från denna genom att inte referera till det nazistiska Tyskland eller det fascistiska Italien som jämförelse. Han frammanar bilden av Sovjet som en absolutistisk stat. Kulturens inflytande och hävdvunnet politiskt och socialt beteende utnyttjades och förstärktes av de nya makthavarna efter 1917 så att de kunde styra med massornas passiva samtycke och inte enbart behövde tillgripa den typiska totalitära statens medel terror och tvång.

Nove framhäver paradoxen att ett marxistleninistiskt parti efter att ha tagit makten sedan låter landet utvecklas så, att den marxistleninistiska idealbilden av ett socialistiskt samhälle inte alls kan användas som modell för att förklara hur detta land fungerar. Som kronan på verket lyckades detta parti strypa allt originellt marxistiskt tänkande och förhindra all utveckling av marxismen, menar Nove.

Man måste invända mot Nove, att strypningen av marxismen och frånvaron av utveckling av detta tankesystem bara gällde på den officiella nivån, i kommunistpartiets teser och propagandamaterial. Detta är också en fråga om hur man definierar »marxism». I varje fall kom, genom de sovjetiska officiella anspråken att utvecklingen i Sovjet var »socialistisk», många traditionella ryska fenomen att utges för, eller förknippas med, »socialism» och »marxism».

Det är t ex svårt att se att slutna gränser runt ett socialistiskt samhälle, angiveri och hemligstämpling av praktiskt taget alla nyheter skulle vara en nödvändig följd av en »marxistisk» samhällssyn, eller ens förenlig med en sådan. Men i Stalins Sovjet blev allt detta regel och en grund för det »socialistiska» samhället. Ordningen blev i stort sett densamma även i de stater i Östeuropa som efter det andra världskriget kom under Sovjets inflytande och blev socialistiska.

Att Jugoslavien, som frigjorde sig från Sovjets beroende redan 1948, saknar många av de nämnda dragen, visar att dessa inte är en nödvändig följd av alla försök att tillämpa marxismen. Det är däremot lätt att se att allt det här var väl förenligt med rysk tradition. 1649 års lag förbjöd, som den amerikanska Rysslandshistorikern R Pipes har framhållit, t ex bönderna att klaga på godsherrarna, men med det viktiga undantaget att de skulle ange godsherrarna om dessa gjorde något som stred mot härskarens eller statens intresse. Att underlåta att rapportera om sammansvärjningar mot regimen var belagt med dödsstraff. »Förrädares» familjer kunde avrättas om de inte underrättade myndigheterna om misstänkta anslag. Man gjorde ingen skillnad på avsikt att begå brott mot tsaren och fullbordat brott. Detta bör jämföras med tillägget till den sovjetiska kriminallagen 1934, att den som underlät att ange »kontra-revolutionärer» skulle få fängelse i minst sex månader. En skillnad mot 1649 års lag var dock att lagen 1934 fastställde fem års fängelse för anhöriga till dem som begått

särskilt allvarliga brott mot staten – t ex flytt utomlands – även om dessa anhöriga inte alls i förväg vetat något om brottslingens avsikter.

1649 års lag föreskrev också, att ryssar som rest utomlands utan tillstånd, och som angivits för detta då de hade återvänt hem, skulle förhöras. Om de befanns skyldiga till förräderi skulle de avrättas. Om de bara varit ute för att tjäna pengar, skulle de piskas. Erfarenheten hade visat, att ryssar som lärt känna livet i väst sällan återvände. Man glömde aldrig att ett dussintal unga adelsmän, som Boris Godunov sände till England, Tyskland och Frankrike för studier, inte återvände, inte en enda en. Det var också mycket svårt för utlänningar att överskrida gränsen till Ryssland.

Drag som de just nämnda fanns även i andra feodala stater i Europa, men finns inte i nutida västeuropeiska stater. Att de förekom i det gamla Ryssland förklarar inte i sig att de finns i Sovjet även idag. Man bör se det hela ur ett annat perspektiv: de makthavande har av något skäl funnit det vara lämpligt att anknyta till den tidigare traditionen i sin maktutövning. De har inte haft anledning att bryta med den. Traditionen bidrar till att ge maktutövningen legitimitet i undersåtarnas ögon genom att den framstår som »naturlig».

Fram till 1703 var alla nyheter om såväl in- som utrikes händelser statshemligheter. Även senare, på 1760-talet, klagade den skotske vetenskapsmannen William Richardson, som Hingley har citerat, vid ett besök i S:t Petersburg över, att tidningarna inte innehöll någon information. Han anmärkte, att halva Ryssland kunde gå under utan att den andra halvan fick veta något. Enligt Pipes fanns det före 1703 bara särskilda *kuranty* som sammanställdes av ämbetsmän med tillgång till utländska källor. Dessa *kuranty* var avsedda enbart för tsaren och dennes förtrogna. Ingen annan fick ta del av denna information.

Kuranty har en nutida motsvarighet i Sovjet, nämligen s k »rött» Tass-material. Enligt den landsflyktige sovjetiske f d Izvestija- och Pravda-journalisten L Finkelsjtejn, är den statliga sovjetiska telegrambyråns material indelat i tre kategorier. Violettt Tass-material är avsett för publicering i den sovjetiska pressen och sänds till alla tidningar, vitt material ger bakgrundsmaterial till tidningar som skriver om utlandet och sänds bara till dessa, och rött material sänds bara till chefredaktörerna för några få centrala tidningar och till högre partifunktionärer. Det röda materialet innehåller bl a klipp ur utländsk press.

En funktionell motsvarighet till *kuranty* är också de resuméer av innehållet i västliga samhällsvetenskapliga tidskrifter och böcker, som sammanställs av särskilda institut i Sovjet. Dessa texter är bara tillgängliga för av det aktuella ämnet berörda experter.

Den amerikansk-israeliska specialisten på socialismens historia Galia Golan har ägnat frågan om traditionellt ryska drag i den sovjetiska socialismen en särskild analys. Hon påpekar att socialismen i Ryssland antog vissa egenartat ryska drag redan före revolutionen 1917. I synen på staten fanns det två huvudriktningar, en anarkistisk, som ville rasera staten som institution, och en etatistisk, som ville utnyttja statsmakten för ekonomisk planering och kontroll av distributionen. Stalin kom att gå in helt för den senare varianten.

Golan framhåller att »etatism» kan ha bedömts som nödvändig för att *bryta* en tradition, nämligen den ryske bondens passiva inställning i ekonomiska frågor. Men denna »etatism» kan ha segrat *tack vare* den starka centralistiska traditionen: man hade inte erfarenhet av något annat sätt att styra. Man kan också se »etatismen» som framtvungad av nödvändigheten att ha central kontroll över samhällslivet vid den omfattande industrialiseringen av landet, varvid traditionen av en stark centralmakt helt enkelt var en tillgång att utnyttja.

När man väl valt den etatistiska socialismmodellen införde bolsjevikerna under alla omständigheter en mängd autokratiska drag i styret, drag som företedde påtagliga likheter med tsardömet. Tsarens personliga maktutövning fick en motsvarighet i partiledarens. I båda fallen hade man också parallella makthierarkirer. Tsaren hade ett privat sekretariat vid sidan av kabinettet, och i sovjetsystemet existerar partisekretariatet vid sidan av ministerrådet. Tsaren resp partiet stod resp står över alla andra institutioner, och även rättssystemet var underordnat tsaren på samma sätt som det är underordnat kommunistpartiet. (I ett av rättsvetare från de socialistiska länderna i Moskva 1977 utgivet arbete om styrningen av det socialistiska samhället framhålls det att allt slags administrativ rättsutövning är otänkbar i ett sådant samhälle. Argumentet är att *maktodelning* ju är otänkbar där.)

Regimen var inte och är inte, framhåller Golan, ansvarig inför folket utan folket var och är snarare ansvarigt inför regimen. Medborgarna betraktades under tsardömet och än mera under Stalin som enbart kuggar i en maskin. I båda fallen var polisens främsta uppgift inte att skydda allmänheten, utan att skydda makthavarna.

Alldeles efter revolutionen försökte bolsjevikerna bryta med den gamla byråkratin, men Stalin återuppväckte den gamla byråkratiska kulturen och återinförde det gamla rangsystemet, titlarna och uniformerna.

Den ortodoxa kyrkan hade utnyttjats av tsarmakten för att predika nödvändigheten av umbäranden och offer för ett högre syfte. Bolsjevikerna ersatte religionen med den marxistleninistiska ideologin, men de förkunnade också nödvändigheten av uppoffringar för en högre uppgift.

Klasstrukturen är också i princip densamma – med ett viktigt undantag – under de båda regimerna, hävdar Golan. Tsartidens samhälle bestod huvudsakligen av de två klasserna adel och bönder (industriarbetarna var få och bestod av förflyttade bönder), med en växande köpmannaklass, dock av underordnad betydelse. Adeln var inte någon sluten aristokrati: tsaren kunde både uppta folk i och stöta ut dem från denna privilegierade elit. Det fanns också andra eliter i detta två-klass-samhälle, nämligen byråkratin, intelligentsian och militären. De rekryterades huvudsakligen ur adeln, men mot slutet av tsartiden blev rekryteringen på g a samhällets förändring (industrialisering, utbildningsökningen) mer differentierad. I Sovjet har samma eliter återuppstått, som man kan se av byråkratin, militärens och intelligentsians inkomster och sociala ställning. Den stora förändringen är att bönderna fått sällskap av en ny klass nederst på samhällsstegen, industriarbetarna.

Även inom utbildningsväsendet återvände man under Stalin, påminner Golan, i mycket till tsartidens system vad beträffar undervisningsmetoder, examinationsformer och skoluniformer samt betoningen av ett nationellt ryskt innehåll i kurserna. Golan nämner inte att man under Stalin – 1940 – införde avgifter för tillträde till mellanutbildning och högre utbildning. Den engelske sociologen och sovjet-experten M Matthews har räknat ut, att dessa avgifter var tunga för genomsnitts-inkomsttagaren i Sovjet och omöjliga att klara av för de fattiga. Dessa avgifter togs bort under Chrusjtjev – 1956.

Vidare påminner den förrevolutionära miren och den sovjetiska kolchozen om varandra i den bemärkelsen, att båda systemen möjliggör central, autokratisk kontroll av bönderna. Kollektiviseringen av jorden gick i sig emot alla böndernas traditioner, påpekar Golan. Den enda tradition som »respekterades» i sammanhanget var den att landsbygden skulle befinna sig under fast central kontroll.

Golan jämför den gamla ryska traditionen att se Ryssland som andligt överlägset det dekadenta väst och resten av världen med det sovjetiska kommunistpartiets anspråk på att sitta inne med sanningen (jfr *pravda!*) för hela mänsklighetens räknning. (Nove uttrycker samma sak med orden: »Truth and righteousness would come to the world from Soviet (or Holy) Russia».)

Golan ser även industrialiseringen som ett uttryck för nationalism. Hon påminner om att både tsaren och bolsjevikerna vädjade till den nationella självkänslan hos ryssarna under sina resp industrialiseringskampanjer.

Frågorna om vad socialismen har tillfört Ryssland och om det handlade om en direkt fortsättning av gamla ryska traditioner, eller om det var ett brott i traditionen och sedan en återknytning till mycket äldre traditioner, besvarar Golan på följande sätt:

Bara de beståndsdelar i socialismen som stämde överens med gamla ryska traditioner kom att utnyttjas av bolsjevikerna när de befäste sitt socialistiska samhälle, nämligen centralismen, paternalismen, messianismen och framtidsinriktningen. De inslag i socialismen som saknade motsvarigheter i den ryska traditionen – genuin kollektivism, folkligt deltagande i styrandet, universalism – uppgavs i praktiken, om än inte i teorin. Istället för kollektivism – centralism och paternalism. Istället för folkligt deltagande – lydnad. Istället för internationalism – nationell överhöghet (för ryssar).

Golan hävdar att bolsjevikerna bröt den utvecklingsväg Ryssland höll på att slå in på i början av 1900-talet. Man återvände till ett äldre mönster, men införde också nyheter, först och främst totalitarismen. Marxismen, tolkad på ett visst sätt, gav impulsen till detta: marxismens syn på samhället som en totalitet i förening med dess anspråk på att sitta inne med den »vetenskapliga» insikten i hur det bör fungera. Bolsjevikerna accepterade marxismens i ekonomin grundade helhetssyn och förenade detta med den ryska traditionen av sträng central politisk kontroll av samhället. De införde en primärt politisk socialism, där strikt politisk kontroll och central planering av ekonomin betraktades som mycket viktigare än ekonomisk jämlikhet och lika politiska rättigheter för alla. Socialismen förenades med tsarismen, marxismens eko-

nomism knöts samman med en tradition av centralt självhärskardöme. Resultatet blev bolsjevismen eller den sovjetiska totalitarismen, säger Golan. Även denna nya tradition har förändrats, men, understryker hon, detta är i alla fall den modell som Sovjet står för, och som ryssarna har försökt införa och därefter bevara varhelst de kunnat i världen.

Golan nämner inte det exemplet, men inmarschen i Tjeckoslovakien 1968, den s k broderliga hjälpen, är ett konkret uttryck för denna sovjetiska omsorg om den egna samhällsmodellen, vilket t ex påpekats av den kanadensiske statsvetaren H G Skilling.

Golans totalitarismmodell av Sovjet kan sägas skilja sig från den gängse politologiska varianten genom sin utpräglad historiska dimension och genom sin starka förankring i den särskilda ryska traditionen, å ena sidan, och några huvudlinjer i socialismen, å den andra. Den amerikanska experten på sovjetisk kultur Sheila Fitzpatrick hävdar emellertid att det är vilseledande att alls tillämpa totalitarismmodeller på Sovjet. Möjligen kan man, menar hon, betrakta Sovjet som en totalitär stat under slutet av Stalin-tiden, perioden 1946–1953. Då utsattes kulturlivet för den s k zjdanovstjinnan, och partiets enhetslinje genomdrevs hårdhänt på olika områden. Forskarna i väst har kommit att tolka utvecklingen före 1946 i ljuset av detta, menar Fitzpatrick. Man såg en direkt kontinuitet från Lenins artikel 1905 om att litteraturen måste vara partimässig till Zjdanovs ingripanden i slutet av 40-talet mot kompositörer som Sjostakovitj och Prokofjev, vilka anklagades för bristande partimässighet. Enligt Fitzpatrick blir denna totalitarismmodell motsägelsefull då den skall användas för att förklara dels den tidiga stalinperiodens våldsamma omvandling av samhället med aktiva partimedlemmars insatser, dels den befästa stalinregimens strikta centrala kontroll, ideologiska rigiditet och kvävning av alla initiativ. Samma modell används för att förklara både dynamik och stillastående.

Stalinismens kulturpolitiska paradox

Vad hände med den sovjetiska kulturen då den tidiga, dynamiska perioden efterträddes av en lugnare fas? Både Noves och Golans analyser går ut på, att när Stalinregimen befästes ordentligt, så kom traditionella ryska drag att ta överhanden över de marxistiska och socialistiska dragen. Medan Nove betonar den gamla kulturens närmast totala seger, så framhåller Golan att det uppstod något nytt när marxismen förmäldes med självhärskardömet i Ryssland. Fitzpatrick, som avvisar totalitarismmodellen, kommer till slutsatser som mera liknar Noves, men hon gör det med en helt annan analysmetod, en metod som innebär att hon söker tränga in i Stalin-tidens kulturliv och rekonstruera den kulturkamp som pågick: ett jordnära perspektiv till skillnad från Noves storlinjiga fågelperspektiv.

Fitzpatrick påpekar, att åren 1929–31, då kollektiviseringen av jordbruket tog fart och industrialiseringen forcerades, samtidigt var en period då den sovjetiska s k kulturrevolutionen kulminerade. Uppmuntrade av partiledningen gick unga militan-

ter i den »proletära» kulturorganisationen RAPP och i partiets ungdomsorganisation Komsomol till angrepp mot den »borgerliga» intelligentsian. Man ville få kontroll över tidskrifter och institutioner. En ny »proletär» intelligentsia kläcktes snabbt ur det hastigt expanderande utbildningsväsendet. Resultatet blev allmän oordning, sektarism och klickbildning samt kaos inom utbildningen. Partiledningen beslöt sig för att bringa ordning och disciplin inom kulturlivet. I mitten av 1931 slog Stalin an den nya tonen då »borgerliga» ingenjörer – som kort innan kallats förstörare och sabotörer – välkomnades igen i samhällsarbetet. Partiets centralkommitté förkastade tesen om »skolans bortvittrande». Traditionella undervisningsmetoder återinfördes, och den sociala diskrimineringen vid intagningen till läroanstalter slopades. 1936 års nya konstitution förklarade allas lika medborgarrätt. Distinktionen mellan »borgerlig intelligentsia» och »röda experter» försvann och Stalin talade om den klasslösa »sovjet-intelligentsian». I praktiken innebar detta att den traditionella »borgerliga» intelligentsians kvaliteter blev normerande och de »proletära» kulturrevolutionärerna försvann.

Den proletära hegemonin i kulturen upphörde när RAPP upplöstes 1932. En all-sovjetisk författarförening bildades med den från sin exil på Capri återvände Maxim Gorkij som centralfigur. Gorkijs återvändande följdes av att hans gamla icke-kommunistiska vänner som fysikern Pavlov, teatermannen Stanislavskij och gamla akademi-ledamöter ånyo blev officiellt uppburna. Sovjetregeringen och partiet började aktivt bekymra sig om förrevolutionära kulturinstitutioner som Vetenskapsakademien, Moskva-universitetet, Bolsjojteatern och Moskvans konstnärliga teater. Att institutionerna övervakades av censorer och partifunktionärer gjorde dem inte kommunistiska. Framstående kulturpersoner och vetenskapsmän tvingades inte in i partiet. Inom ramen för den nya sovjetiska massintelligentsian bibehöll den gamla kulturella intelligentsian, borgerlig och egentligen anti-kommunistisk, sin identitet och kunde t o m vidareföra den till den yngre generationen.

Fitzpatrick menar att denna kulturella »försoning» var en lyxinvestering som pekade på att partiledningen respekterade »verklig kultur» och innerst inne trodde att denna företrädde av icke-proletärer och icke-kommunister. Från början av 30-talet blev i varje fall hela intelligentsian en av de materiellt privilegierade grupperna i det sovjetiska bristsamhället. Den icke-kommunistiska kultureliten umgicks med partitopparna, och dessa beivrade alla traditionella kulturella evenemang. De gav sina barn utbildning i traditionellt prestigefyllda fack: diplomatskolan, militärakademien, Moskva-universitetets filologiska och fysisk-matematiska fakulteter samt litteratur-, musik- och balettinstitut. De stora mellanskikten tog efter förmåga efter samma mönster för sina barn.

Den västliga forskningen har enligt Fitzpatrick tagit för givet att partiet syftade till att kontrollera kulturen genom att påtvinga den marxist-leninistisk renlärighet. Krav på renlärighet fanns det onekligen. Men, frågar hon, vad var det egentligen för slags renlärighet det handlade om?

Fitzpatrick framför starka indicier för tesen att det var renlärighet i förhållande till specifika ryska kulturella storheter inom olika delar av kulturlivet det gällde, och

inte i förhållande till någon allmän marxism-leninism. Den nödvändiga konformiteten innebar för en författare att han skulle ta efter Gorkij och klassiker som Pusjkin, Nekrasov och Tolstoj. Inom teatern blev Stanislavskij förebilden, inom måleriet 1800-talets *peredvizjniki*, dvs kostnärerna som skildrade folkets liv realistiskt, och inom musiken Tjajkovskij och Rimskij-Korsakov: renlärigheten grundade sig på *kulturella auktoritetens* exempel, och inte på att den utövande var partimedlem eller kom ur arbetarklassen. Enligt Fitzpatrick spelade Gorkij en viktig roll i denna process. Han skall ha legat bakom begreppet om ett klasslöst, apolitiskt »klassiskt» kulturarv. Denna bestämning av kulturell »renlärighet» överlevde även zjdanovsjtjinan under senare hälften av 1940-talet. Det alternativ som denna satte upp var för övrigt ingen »marxistisk» kultur utan en pseudofolklig doktrin av typiskt kulturpopulistiskt slag, på sitt sätt också ägnad att understryka det ryska arvets kontinuitet.

Fitzpatrick kommer till slutsatsen att den politiska makten och den kulturella auktoriteten låg i skilda händer under Stalin. Partiet kunde ålägga intelligentsian disciplin och lydnad, men det saknade vilja eller förmåga att förneka dess kulturella auktoritet. Så vem assimilerade egentligen vem i kulturell bemärkelse?

1960- och 1970-talens oliktankande författare och konstnärer i Sovjet är, menar Fitzpatrick, ett levande belägg för att den gamla ryska intelligentsian överlevde Stalin-tiden med bevarad identitet. Den verkligt kommunistiska och marxistiska intelligentsian, med namn som Roj Medvedev och den framlidne Alexander Tvardovskij, är jämförelsevis svagare. Om detta är arvet från Stalin-tiden inom kulturlivet, säger Fitzpatrick – och hon visar att mycket talar för att så är fallet – så måste man ifrågasätta tesen om den totala repressionen, om att partiet strävade efter att upprätta en kommunistisk hegemoni inom kulturen.

Fitzpatricks analys är övertygande i den utsträckning hon visar, att något specifikt kommunistiskt eller marxistiskt drag inte kommit att prägla den ryska och sovjetiska kultur som blev utformad under Stalin-tiden. Men är det självklart att man istället fick en direkt fortsättning på den förrevolutionära kulturen?

I likhet med Golan betonar David Joravsky – känd bl a för en grundlig analys av lysenkoismen – det nya i den sovjetiska modellen. Hans analys begränsas liksom Fitzpatricks till kulturlivet i snäv mening, den intellektuella utvecklingen i Stalins Ryssland. Enligt Joravsky kan t ex Stalins försök att genomtrumfa en enda skola att gälla för både psykologer och fysiologer genom att »förmäla Pavlov med Marx» inte förklaras med hänvisning till vare sig rysk tradition eller marxistisk teori. Vad Stalin och hans män vände sig mot var fragmenteringen av den moderna kulturen, pluralismen i uppfattningar, vetenskapssyner och värderingar, det ofrånkomliga resultatet av det fria tänkandet. Den påbjudna enheten – som utsträcktes till att gälla kulturlivet i vid mening – var ingalunda någon direkt fortsättning på traditioner från Byzans och Tartarväldet, utan resultatet av att man försökte »gå baklänges genom upplysningen». För Joravsky blir likriktningen av det sovjetiska kulturlivet under Stalin framför allt ett slags svar på de splittrings- och upplösningstendenser som ligger i pluralismen.

Även om Joravsky synes vilja se Stalins likriktning som en alternativ förklaring,

som utesluter hypotesen att det var fråga om återanknytning till en typiskt rysk tradition, kan man hävda, att den mekanism han beskriver ökade möjligheterna för de gamla, ryska kulturdragen att ånyo göra sig gällande. Ett gammalt enhetsmönster återkallades i minnet genom den strukturella likheten mellan likriktningen under Peter I och likriktningen under Stalin – i båda fallen rörde det sig fö om processer som det skulle förefalla egendomligt att kalla »modernisering», i betydelsen förbättring av folkets villkor.

Humanvetenskapen som källa

Sovjetiska forskare kan inte granska sitt lands historia efter 1917 kritiskt i vår mening. Arkiven är ytterst selektivt tillgängliga, data saknas på viktiga områden av samhällslivet och många »forskningsresultat» är föreskrivna. Historikern Roj Medvedev har t ex inte kunnat publicera sina kritiska undersökningar av Sovjets historia i Sovjet, och han har uteslutits ur kommunistpartiet p g a sina forskningar. Hans fall är inte unikt. Detta innebär inte att det inte skulle finnas goda historiker i Sovjet, men dessa sysslar företrädesvis med försovjetisk eller icke-rysk historia.

För att förstå hur det sovjetiska samhället fungerar och hur det sovjetiska kulturlivet gestaltar sig, måste man gå till sovjetiska källor. Eftersom de berättande källorna är så tillrättalagda måste man söka den nödvändiga informationen på andra ställen. Man måste gå direkt på kvarlevorna.

All humanvetenskaplig forskning är präglad av sin tid och tillkomstmiljö. All historieskrivning är produkten av ett bestämt medvetande om det förflutna, av en förstälseform som är präglad av medvetenheten om det egna samhällets struktur och processer. En viss historiografisk karaktär kan förklaras genom att relateras till det samhälle som frambringt den. En ytterligare aspekt är att det, som den svenske historikern Rolf Torstendahl framhållit, finns ett samband mellan de iakttagelser en historiker kan göra och återge, å ena sidan, och de teorier och begrepp han utgår från, å den andra. Historikern är, som J G A Pocock uttryckt det, både en intellektuell, en analytiker, och en social varelse med viss social tillhörighet. Han är inte en »observatör» på samma sätt som naturvetaren. Hans vetenskapliga verksamhet är en del av samhällslivet, något som en hermeneutiskt inriktad forskare som R M Zaner har understrukt.

För att förstå innebörden i vad en bestämd nationell grupp humanvetare säger i sina vetenskapliga analyser, måste man känna till deras referensramar, de kulturella traditioner som de verkar inom, och de bestämda tankeassociationsbanor som de torde ha gemensamma med dem, som de primärt skriver för. Forskarnas sätt att välja och ställa problem och att presentera sina resultat på, blir källor till förståelse av den miljö som de verkar i. Forskningsrapporter ses i detta perspektiv inte som berättelser, utan som kvarlevor, eller, med den tjeckoslovakiske litteraturvetaren J Mukarovskýs uttryck, som tecken. Tecknet betecknar något som finns i en samfällighets kollektiva medvetande. Det har med det som betecknas en relation, som refererar till hela sammanhanget av samhällseliga fenomen, dvs sådant som filosofi, religion, politik och

ekonomi. Ett sådant tecken kan stå i ett indirekt, t ex metaforiskt förhållande till det betecknade, utan att därför upphöra att referera till det.

Man kan skilja mellan historiografi, en vetenskaplig disciplin, å ena sidan, och vad Pocock har kallat »historisering», dvs passande bilder av förflutna händelser som sätts ihop enbart för att stämma med en påbjuden slutsats, å den andra. Den officiella sovjetiska historieskrivningen om den sovjetiska historien är i praktiken en historisering och, som den franske sovjetforskaren A Besançon säger, en »historiosofi»: den verkliga historien försvinner, klämd mellan »metahistoriens» glorifiering av segrarna och »subhistoriens» beskrivning av förlorarna som monster.

Ett exempel av färskt datum på det som Pocock och Besançon syftar på är en 1978 även på svenska utkommen biografi över Brezjnev. Denne gjorde ju sin politiska karriär som hjälpreda åt först Stalin och sedan Chrusjtjov, men biografien, som sammanställts under Sovjets vetenskapsakademis överinseende och alltså är av officiell karaktär, nämner varken Stalin eller Chrusjtjov. Detta är fö ett fall där en gammal rysk tradition verkar vara typisk för marxismen genom att den fortlever i Sovjet: i en studie över den ryska intelligentsian har den amerikanske historikern S Tompkins påpekat, att fram till tsardömetts fall 1917 fick inga tsarer efter Peter I diskuteras offentligt, och Hingley nämner, att namnen på dem som stod bakom dekabristupproret 1825 inte heller fick nämnas offentligt.

All humanistisk forskning i Sovjet är förvisso inte ett uttryck för partiets vilja. Det bedrivs mycken seriös humanvetenskaplig forskning även i Sovjet. Men om man vill lära sig något väsentligt om den sovjetiska kulturen och historien, skall man inte söka efter kunskap hos dem, som ögonskenligen skriver om detta. Man skall gå till dem, som egentligen skriver om något helt annat, men vilkas verk kan betraktas som kvarlevor av sovjetisk kultur, av den sovjetiska verkligheten.

Historieskrivningens dubbelexponering

Emmanuel Todd har framhållit att den sovjetiske historikern Boris Porsjnev var synnerligen väl lämpad att skriva om hemsigheterna och böndernas ömkliga villkor i 1600-talets Frankrike, vid tiden för Fronden. Porsjnev hade nämligen personliga erfarenheter av den ryska motsvarigheten, nämligen terrorn och kollektiviseringen i Sovjet under 30-talet. Todd, som själv forskat i det förindustriella bondesamhället i Italien, Frankrike och Sverige innan han började analysera Sovjet, hävdar att Stalin lyckades införa slaveri i städerna och feodalism på landsbygden. Enligt Todd finns det inte någonting som mera liknar ett karolingiskt storgods på 800-talet än en ukrainsk kolchoz under Stalin. I båda fallen finner man stora, dåligt utnyttjade åkrar vid sidan av kärleksfullt och intensivt odlade små privata lotter.

Det är här fråga om analoga situationer, miljölikheter, och inte om historiska »identiska» fall. Det är inte fråga om att skriva om Frankrike under Fronden men »egentligen» syfta på Stalin-tidens Sovjet, eller om att skriva om karolingiska stor-

gods men medvetet syfta på ukrainska kolchozer. Men genom att analysera Porsj-nevs beskrivning av franskt 1600-tal kan man lära sig något om de faktiska levnads-villkoren i Stalins Ryssland. Det handlar inte om att försöka visa att forskare medve-tet och avsiktligt skulle projicera sin nutida verklighet på det förflutna utan om att söka ta reda på varför vi ser det vi ser i historien, vad vi är »strukturellt betingade» att se.

Ett annat exempel där historikerns sätt att analysera det förflutna leder tankar-na till hans egen miljö, och där man frågar sig om historikern inte i själva verket också ger ett omdöme om den senare, är ett arbete som Porsjnev publicerade 1948, dvs under Stalin. Ämnet var Rysslands plats i det europeiska statssystemet från 1400- till 1700-talet. Porsjnev beskrev här Rysslands långvariga kamp mot Tyska orden och Tyska riket som en faktor av avgörande betydelse för den borgerliga revolutionens seger i Västeuropa. Ivan IV handlade säkerligen inte medvetet i den holländska revolutionens intresse, påpekade Porsjnev, men Rysslands press på Europa gjorde revolutionen objektivt möjlig, trots att Moskva hatade de holländska rebeller-na och motarbetade dem diplomatiskt. Detta slags motsägelse skulle komma att bli det tragiska inslaget i Rysslands hela följande historia, hävdade Porsjnev. Mönstret upprepades vid Westphaliska freden 1648, vilken försköt maktbalansen i Europa till de progressiva krafternas fördel. Utan Moskvas deltagande i kriget skulle enligt Porsjnev det tyska kejsardömet inte ha krossats, men icke förty blev Ryssland snart helt främmande inför de segerrika progressiva makterna.

När man läser denna analys av Rysslands historiska roll för Europa, kan man inte låta bli att tänka på Sovjets seger över Hitlers Tyskland och den följande fiendskapen mellan Stalins Sovjet och de i kriget mot Tyskland med Sovjet allierade västliga demokratierna: under Stalins sista år isolerades människorna i Ryssland helt från kontakter med väst, även med de »progressiva» där. Man kan ju också reflektera över Moskvastatens roll för den holländska revolutionen, dvs som Porsjnev beskrev den, och Sovjets roll i den jugoslaviska revolutionen. Brytningen mellan Stalin och Tito kom 1948. Porsjnev behöver inte ha anat att just detta skulle ske, och man kan över huvud taget inte dra slutsatsen att han *medvetet* presenterade sina teser som en kommentar till sin egen samtid. Det förhåller sig istället så, att man kan våga hypo-tesen, att Porsjnev betraktade sitt perspektiv på historien som »naturligt» mot bakgrund av sina personliga erfarenheter av Sovjets förhållande till dels Tyskland, dels det övriga Europa. Det var »motsägelsen» mellan hans eget land och Europa i hans egen tid, »det tragiska inslaget» som Porsjnev valde att se som huvudlinjen i histo-rien, som blev hans *tolkning*. Det var knappast fråga om någon esoterisk framställ-ningsform, dvs att Porsjnev »egentligen» skulle ha skrivit om förhållandet mellan Sovjet och Europa under sin egen tid.

Det här sättet att läsa forskningsrapporter som kvarlevor, som meddelanden om den kultur som de är sprungna ur, bygger på att man betraktar den enskilde forskaren mera som en social varelse, medlem i en bestämd miljö, som reifierad, snarare än som en individ, en enastående personlighet. Eftersom det är sovjetiska human-

vetares analyser som inspirerat mig att pröva en metod av detta slag, är det på sin plats att tillämpa den just på några av de mest framträdande bland dessa forskare, vilka är verksamma inom en tradition som ägnar sig åt strukturella kulturanalyser, åt semiotik i vid mening. Det måste understrykas, att dessa forskare inte kan påstås vara ute efter att skriva om någonting annat än det de ögonskenligen skriver om. Poängen är att man trots detta, och just därigenom, kan använda deras analyser som kvarlevor från den sovjetiska kulturen.

Det semiotiska perspektivet

En av den sovjetiska semiotikens mest kända företrädare är Vjatjeslav V Ivanov. Han leder avdelningen för de slaviska språkens strukturella typologi vid den sovjetiska vetenskapsakademins institut för slavistik och balkanstudier i Moskva. En uppsats av honom som ur det ovan uppdragna perspektivet väcker intresse är den för några år sedan både i Sovjet och i Väst utgivna »Tidskategorin i 1900-talets konst och kultur». Ivanov anger syftet med studien som att betrakta tidskategorins betydelse för 1900-talets konst jämfört med tidsbegreppet i modern naturvetenskap. Han vill belysa skillnaden mellan 1900-talets och tidigare seklers kultur. Ivanov genomför studien på denna allmänna nivå. Men man kan också läsa den som en »text» eller kvarleva av hans egna kulturella erfarenheter. Denna läsart skall renodlas här – det är alltså inte fråga om att troget referera Ivanovs hela analys.

Ivanov påpekar att den framstående ryske biologen och kemisten V I Vernadskij redan 1922 skrev att människan skulle lära sig använda atomenergin. Vernadskij varnade för att denna kunskap skulle kunna missbrukas: vetenskapsmännen måste ta sitt ansvar för hela mänsklighetens bästa. Men, framhåller Ivanov, denna utsaga fick inga konsekvenser och uppmärksammades inte i samtiden utan beaktades först retrospektivt, då den inte längre kunde påverka händelseförloppet. Ivanov tillägger att en betydande information som mänskligheten samlat på sig om det förflutna, inte har utnyttjats effektivt för extrapolering in i framtiden. Utvecklade civilisationer har svårt att tillgodogöra sig all potentiell information på grund av kommunikationskanalernas otillräcklighet, men också emedan masskulturens standardiserade manifestationer och förbuden mot att avvika från normerna minskar informationsmängden. Det blir i denna situation nödvändigt med praktiskt kreativt sökande efter modeller av världen som är så litet standardiserade som möjligt och därför innehåller så mycket ny information som kan rymmas inom ramarna för en viss kulturtradition. Detta strävande är möjligt bara genom effektiv kollektiv bearbetning och allt vidare spridning, dvs fritt förmedlande, av information, hävdar Ivanov.

Ett annat hinder mot etablerande av en kunskap som skulle möjliggöra effektiv prognostisering av samhällsutvecklingen är enligt Ivanov »den sociala organisationens natur». Denna förutsätter inriktning på ritualer och ett mytologiskt förflutet. Det rituella och mytiska är stereotyp. Det ger ej ny information. I primitiva eller

arkaiska kulturer betraktas det förflutna vanligen som en upprepning av åtskilliga kvalitativt skilda cykler, eller också använder man ett särskilt mytologiskt tidsbegrepp. Artificiell mytologisering i välutvecklade civilisationer, vilken skapar myt istället för att återge den historiska verkligheten, är enligt Ivanov ett tecken på en social tillbakagång som berövar samhället dess verkliga historia.

Ivanov menar att historieforskningens sociala funktion är att samla kunskap om redan prövade men osäkra utvecklingsvägar för att man skall kunna undvika motsvarande alternativ i framtiden. Han tillfogar att ersättandet av den verkliga historien med nyskapad mytologi bara tjänar syftet att på konstlad väg hindra utvecklingen. Ivanov liknar »kulturerna av västeuropeisk typ» vid en automat med inbyggt minne som hela tiden sorterar ut redan prövade möjligheter. Dessa kulturer skiljer sig från många arkaiska kulturer, särskilt de österländska, i att de senare förutsätter närvaron av cykliska reinkarnationer som utesluter utveckling över tid.

En i detta sammanhang relevant metodologisk kommentar faller Ivanov a propos den 1940 avlidne sovjetiske författaren Michail Bulgakovs postuma skådespel »Ivan Vasiljevitj». Detta utspelar sig dels i 1930-talets, dels i 1500-talets Moskva: våningsföreståndaren Ivan Vasiljevitj byter plats med Ivan den förskräcklige. Ivanov påpekar att tack vare att en tidsålder skjuts över den andra, så framträder både likartade och olikartade drag tydligt. Denna teknik utvecklade sedan Bulgakov i »Mästaren och Margarita», och Sergej Eisensjtejn använde den i scenariot till den aldrig förverkligade filmen M.M.M. I dessa verk introduceras främlingen från en annan epok i det sovjetiska vardagslivet med Intourists hjälp.

Ivanov framhåller att Eisensjtejn var ute efter att generalisera en hel kultur, inte rationalistiskt men mytologiskt, genom att föra samman skilda tidsåldrar. Detta kunde dock ej förverkligas, säger Ivanov och framhåller att Eisensjtejn i sina fullbordade historiska filmer huvudsakligen utförde en artificiell mytologisering av historien av det slag som Ivanov behandlar i denna sin studie.

Ett annat skäl för att »dubbelexponera» två händelseförlopp i en framställning är de tidsbegränsningar som allt levande är underkastat. Användandet av metaforer kan således enligt Ivanov förklaras av behovet att på en gång och parallellt kunna förmedla information, vilken om tiden var obegränsad skulle kunna överföras i en följd. Genom att använda ord och ordsammanställningar metaforiskt kan man uttrycka flera tankar på en gång.

Ivanovs påpekande om den artificiella mytologiseringens funktion är väsentligt för förståelsen av hur det offentliga kulturlivet fungerar i Sovjet. Man kan i detta sammanhang också begrunda vad Ivanov i en annan studie har sagt om de franska filmregissörerna Jean-Luc Godards och François Truffauts respektive framtidsvisioner »Alphaville» och »Fahrenheit 451». Båda filmerna lider enligt Ivanov av att regissörerna har mycket dåliga kunskaper, eller kanske helt saknar kunskaper om det slags sociala strukturer som förutsägs i dessa filmer. Därmed berövas dessa vardagslivets trovärdighet, menar Ivanov. Han antyder därmed att det skulle finnas möjlighet att känna till dylika sociala strukturer. Hans kritik torde grunda sig på erfaren-

heter av hur det verkligen är att leva i sociala strukturer av åsyftat slag.

En annan av semiotikens främsta företrädare i Sovjet är Jurij Lotman. Denne, vilken nyligen blivit föremål för en avhandling av amerikanskan A Shukman, förestår avdelningen för rysk litteratur vid universitetet i Tartu. En studie av honom av intresse i vårt sammanhang är »Temat kort och kortspel i det begynnande 1800-talets ryska litteratur».

Lotman konstaterar att kort dels kan användas att spela med, dels att spå med. Kortspelandet är en modell för konfliktsituation, och det finns två slags konflikt-system, »kommersiella» resp »hasardspel». Det kommersiella spelet är en intellektuell duell mellan jämspelta människor där intellektuell överlägsenhet jämte mera information faller utslag. I hasardspelet däremot spelar människan mot det okända. Hon måste fatta beslut utan information och lita på slumpen. Hasardspel var förbjudna i Ryssland omkring 1800, men i praktiken blomstrade de, säger Lotman. Hasardtemat spelade en viktig roll i dåtidens litteratur.

Från Peter I:s tid följde Rysslands andliga, litterära och filosofiska utveckling efter Europas, säger Lotman. »Den social-politiska grunden för samhället» förändrades långsammare och enligt andra lagmässigheter i Ryssland. Slumpens roll i historien förstörades eftersom den andliga och den sociala utvecklingen inte gick i takt utan påverkade varandra plötsligt och »hoppigt». Pusjkin påtalade att Ryssland saknade en äkta aristokrati. Att få tjänst och göra karriär kom att uppfattas som beroende på ödets nyck, understryker Lotman. Tjänstehierarkin, den reglerade överhetsstaten, hade vid tiden för Nikolaj I blivit en aktiv mekanism som förvandlats till statens dominerande drivfjäder – byråkratin. Men gunstlingssystemet fungerade också. Pusjkin framhöll att det inte behövdes några särskilda kvaliteter för att inta andra plats i staten. Det politiska livet kunde ses som en kedja av tillfälligheter, vilket osökt förde tanken till kortspel. Hasardspelet kom att uppfattas som en modell både av den sociala världen och av universum. Yttervärlden var spelets bankir, som i längden alltid triumferade över individen.

Hermann, hjälten i Pusjkins »Spader Dam», framställdes med kortspelsmetaforens hjälp som den »tyske ryssen» i konflikt med sig själv mellan det kalkylerande kyliga förnuftet och den flammande fantasin, som ville lita till slumpen. Motsättningen mellan liv och död, mellan orörlighet och kaos var central i Pusjkins verk därför att den var det i hans tid och miljö. Pusjkin uttryckte en kulturspecifik »mytologi» men arketyper till hans kortspelsämne (»sujet») har enligt Lotman vidare relevans.

Här har renodlats en enda dimension av Lotmans analys. Det avgörande är i det här aktuella perspektivet att Pusjkin är en levande klassiker. Han läses i Sovjet och är relevant för de människor som lever där. Han säger dem något.

Det förflutna som exempel

Forskare som Lotman och Ivanov är inte modernhistoriker. I de här aktualiserade uppsatserna skriver de inte om något annat än det tidiga 1800-talets ryska litteratur

respektive tidskategorin i 1900-talets konst och kultur. Men ändå kan verk som dessa bidra till att fördjupa och nyansera förståelsen av de processer och den kultur – Stalin-tidens Sovjet – som utomstående forskare som t ex Nove och Fitzpatrick analyserat från sina utgångspunkter.

Nove påvisar strukturellheten mellan tjänstadelns ställning i Ryssland under 1700-talet och partikadrens i Sovjet under Stalin, och han ser det senare som ett arv från det förra. Genom att läsa Lotmans analys av det tidiga 1800-talets litteratur, främst Pusjkin, vilken Nove fö också refererar till i denna kontext, får man en mer detaljerad och mångsidig bild av hur människorna upplevde sin livssituation under sådana villkor: hasardspelet, slumpens inverkan var den adekvata metaforen.

Fitzpatrick hävdar på goda grunder att den ryska kulturintelligentsian lyckades göra sig gällande även under Stalin-tiden trots anloppen från den marxistiska »proletärintelligentsian». Hon menar att den traditionella ryska kulturen lyckades bevara sin identitet. Genom att tillägna sig Lotmans beskrivning av hur kulturmötet mellan europeiskt och ryskt verkade på individerna i det tidiga 1800-talets Ryssland får man en uppfattning av det komplicerade i en sådan process. Lotman påpekar sålunda att det till följd av Peter I:s reformer uppstod en kulturell mångspråkighet (»polyglotism») i Ryssland. Kulturen uttrycktes så att säga på skiljaktiga språk och uppfattades som en motsägelsefull helhet som på toppen utformades enligt klara och begripliga modeller, men i det verkliga livet framstod som ett kaos där slumpen triumferade enligt modellen i hasardspel med kort; Lotman visar att Lermontov upplevde den ryska kulturen så.

Även Ivanov visar indirekt på det krisartade och vanskliga i den kulturella »överlevnad» som Fitzpatrick har skisserat. Just under Stalin-tiden genomfördes ju en enorm mytologisering av sovjetstatens historia (»VKPb:s historia. Kortfattad kurs» kom t ex ut 1938), och man firade ceremoniellt revolutionens årsdag, Lenins dödsdag och 1 maj. Man brände visserligen inte böcker offentligt (som i »Fahrenheit 451»), men mycken samtida litteratur förbjöds och blev otillgänglig. Författare som fallit i onåd och betraktas som fiender till staten fick och får dock alla sina verk utsorterade från de offentliga biblioteken. Den 1974 landsförvisade sovjetiske litteraturvetaren Efim Etkind beskriver vad som skedde med hans litteraturvetenskapliga arbeten sedan han beskyllts för sovjetfientlig verksamhet: »Och idag är det inte bara förbudet att trycka mitt namn, och J G Oksmans och V S Grossmans, utan alla verk signerade med dessa fördömda namn har bränts i alla landets bibliotek. — — — 'Idag har jag varit fascist' sade en gammal bibliotekarie till en av mina vänner, i det han återvände i tårar från arbetet. 'Jag har bränt Etkinds böcker'.»

Det är värt att notera, att det var en vanlig, lojal sovjetisk tjänsteman som drog den så förhatliga parallellen till ett okänt totalitärt system. Men, som sagt, man bränner inte böcker *offentligt*, till tal av kulturministern eller utbildningsministern, i Sovjet.

Ett påstående som att Pusjkin är en levande klassiker i Sovjet kan tolkas på olika sätt. En förutsättning för att påståendet skall vara meningsfullt är i varje fall dels

att den läsande publiken känner till sitt lands historia och förstår vad Pusjkin egentligen skrev om och vad han ville säga *då*, dels att han gestaltar erfarenheter som får läsarna att reflektera över sin egen belägenhet. Här finns alltså både ett element av direkt traditionsförmedling och ett av strukturell likhet. Man upplever att det är fråga om jämförbara livssituationer.

Hur klassiska författare kan leva och vara aktuella i kraft av strukturella likheter i livssituationer under olika epoker har Etkind åskådliggjort. När denne två månader efter Aleksandr Solzjenitsyns landsförvisning (i februari 1974) för sina elever i Leningrad läste Victor Hugos dikt om landsflyktiga, »Ultima verba» i *Les Châtiments*, behövde han inte ens kommentera innehållet. Lyssnarna behövde inga förklaringar eller antydningar för att förstå den aktuella relevansen av Hugos ord: det var inte fråga om allusioner, utan om »det konstanta i historiska situationer». På samma sätt tolkade de sovjetiska litteraturstudenterna Pusjkins ironiska dikt »Från Pindemonte» (1836) som en beskrivning av aktuell andlig ofrihet. Liksom Pusjkin tolkade Hamlets uttryck »ord, ord, ord» på ett mycket bestämt sätt, läser man i dagens Sovjet Pusjkin på ett särskilt sätt. Att förstå sovjetiska människor, säger Etkind, innebär bl a att lära sig att läsa den klassiska litteraturen med deras ögon. Etkind inskräper att det inte behövs några antydningar eller enkla anvisningar för att framkalla en »aktuell» läsning: sovjetiska människor vet hur man läser, och de vet hur man lyssnar.

De makthavande i Sovjet är inte okunniga om att historiska berättelser kan ge den sovjetiska publiken vissa associationer till dagens verklighet. Skådespelförfattaren, poeten och journalisten Lev Lifshitz-Losev, som lämnade Sovjet 1976, har visat vad detta kan innebära.

Lifshitz fick som potentiell författare till ett filmmanuskript tillfälle att läsa en instruktion från den sovjetiska statliga filmkommittén. Där fanns en förteckning över ämnen från Rysslands historia som var olämpliga att visa på film därför att de kunde framkalla »okontrollerbara associationer». Bland de förbjudna temata märks: Razins och Pugatjevs bondeuppror på 1600- och 1700-talet, författaren Radisjtjivs öde – han dömdes för regimfientlig verksamhet i slutet av 1700-talet – tsarregimens och censur (!) kamp mot de liberala demokratiska författarna på 1860-talet, samt de regeringsfientliga nihilisternas terrordåd under slutet av 1800-talet. Lifshitz nämner som ett offer för denna politik skådespelaren och regissören Vasilij Sjuksin, som aldrig fick möjlighet att förverkliga sin dröm att göra en film om Stenka Razin. (Sjuksin dog några och 40 år gammal 1974.) Lifshitz poängterar att de här förbudena bara gäller filmen, »den mest massinriktade av alla konstarter». Att *läsa* om de nämnda företeelserna anses tydligt inte vara lika farligt.

Kulturkampens villkor: hyckleriet som livsform

Skillnaden mellan den offentliga kulturen och den som finns i olika samhällsskikt kan vara betydande: Etkinds och Lifshitz' vittnesbörd pekar på det. Precis som under det tidiga 1800-talet, då det som Lotman har visat rädde »kulturell mångspråkighet» i

Ryssland, samexisterar uppenbart olika livs- och samhällssyner i dagens Sovjet. Hur människor som vill verka för förändring av vissa grundläggande normer upplever detta förhållande, har på ett tankeväckande sätt belysts av den sovjetiske semiotikern B F Egorov.

Egorovs studie »Slavofili, västinriktning och kulturologi» behandlar 1800-talets intellektuella strömningar i Ryssland. De »kulturbärandes» inställning till den rådande officiella kulturen delar Egorov in i motsatsparet »bejakande»–»förstörande». Den »fientliga» kulturen kan växa fram ur den förhärskande, hävdar Egorov med hänvisning till Lenins tes att varje nationell kultur i ett klassamhälle innehåller två kulturer.

Om ett samhälle varar någorlunda länge skapas en förgrenad kultur med djupa rötter, konstaterar Egorov. Traditionerna, hågkomsterna om det förflutna, »förfädernas testamente» får avgörande betydelse. Kulturens *semiocitet* blir stark, vilket manifesteras i sekundära och tertiära teckenrelationer, typ papperspengar, obligationer, ordnar och band. Det spontana och ursprungliga i känslor och handlingar förträngs. Ett egenartat hyckleri uppstår när gamla kulturella normer inte längre motsvarar moderna naturliga individuella behov.

Hyckleriet är inte att förväxla med lögnen, påpekar Egorov: det förra är en instans av den senare; lögnen är fördöljande i allmänhet, hyckleriet fördöljande av sanningen (*istina*) med hjälp av »fakta» som står i direkt motsats till sanningen. I början av 1800-talet innebar kyrkplikten och deltagandet i religiösa riter ett dylikt hyckleri för många ämbetsmän av intellektuell läggning i Ryssland, hävdar Egorov. Den hycklande måste i sitt beteende manifesteras något som stred mot hans känslor och tankar. Egorov anger som en intressant forskningsuppgift att söka utrona vilken grad av allmänt hyckleri ett samhälle tål innan det börjar upplösas och bli (alltigenom) falskt.

Utmärkande för den ryska kulturen var under lång tid, menar Egorov, att våldsamma omvälvningar ideligen gynnade raserande av den traditionella befästa kulturen, samtidigt som det nya – t ex Peter I:s rangsystem och västerländska normer – snabbt blev höggradigt semiotiserat p g a att den religiösa ortodoxin, självhärskardömet och ståndshierarkin hela tiden bestod. Hyckleriet bara förstärktes.

Protesten mot traditionalismen, semioticiteten och hyckleriet var också av gammalt datum i den ryska kulturen, från *jurodivie* (som klärvoajanta betraktade svagsinta) och *razbojniki* (rövare), vilka dock ej ifrågasatte t ex religionen och dess roll, till nihilisterna i mitten av 1800-talet, vilka förnekade hela den rådande kulturen. I sin mest extrema, »bazarovska» form (jfr Turgenjevs »Fäder och söner») var nihilismen utan alternativ, ville enbart förstöra hela den gamla strukturen.

Emellertid kan den rådande kulturen »förstöras» även på ett positivt sätt, framhåller Egorov. Nya former kan uppstå i samhällets sociala eller regionala periferi. Detta var vad som skedde under Nikolaj I:s regim (andra fjärdedelen av 1800-talet) i Ryssland. Den officiella kulturen var förstenad och hycklerisk och präglades då av 120 – 150 år gamla former – ja, den feodala grunden var tusenårig.

Intelligentsian, det samhällsskikt som enligt Egorov i rysk historia alltid stått för sökandet efter sanningen (*istina*) bekämpade aktivt den nikolajska kulturen. Västin-

riktning och slavofili var två varianter, två former av positiv kulturkamp, vilka växte fram under 1840-talet. Slavofilerna ville återvända till vad de uppfattade som de fräscha, enkla källorna till rysk kultur. De västinriktade ville upplösa den feodala ryska kulturen och ersätta den med borgerliga, västeuropeiska former.

Egorov påpekar att slavofilin – traditionalistisk kamp med konservativ traditionalism – ledde till pedanteri och hyckleri, eftersom man lade stor vikt vid att iaktta stelnade sedvänjor och t ex anlade en konstlad »gammalrysk klädedräkt».

Då det gäller de västinriktade skiljer Egorov på aspekterna *förstöra* och *byta ut*, med avseende på inställning till den rådande kulturen. Den förra linjen ledde till nihilisterna, den senare linjen – som ville införa västliga normer – kunde leda till samma slags pedanteri och hyckleri som slavofilin och samma häftiga normativism i kampen för idealen, och medföra hårda normativa krav på t ex konstnärliga texter. Men, menar Egorov, sådan normativism, sådant pedanteri, är oförenligt med självkritik och självironi. Ledande västinriktade som Belinskij och Herzen hade verkligen självironi. De utgjorde med sina likasinnade en motsats till pedanteriet och den historielösa normativismen, vilken såg sin egen uppfattning som den enda korrekta och sanna (*istinnaja*). Ironin förutsätter möjligheten att det kan finnas en annan, motsatt mening; ironin är uttryck för en optimistisk tilltro till det egna systemets livskraft, och självironin blir ett tecken på styrka, eftersom den förutsätter inte bara djävheten att våga avslöja de egna bristerna för andra, utan även möjligheten att man måste rätta sig själv. Egorov menar att sådan ironi och självironi var en integrerad beståndsdel i den egentliga västinriktningen vid 1800-talets mitt, medan slavofilin, som byggde på en patriarkalisk bondsk kultur som var monolitisk och bara tillät en synpunkt, tolererade självironi bara i mikroskopiska doser. Slavofiler vilka i likhet med bröderna Kireevskij hade svag tilltro till slavofilins framtida möjligheter, var av naturliga skäl inte särskilt lagda för ironi, framhåller Egorov.

Givetvis handlar Egorovs text endast om »polyglotismen» i den ryska kulturen under 1800-talet. Hans tredelning i dels rådande (officiell), dels traditionalistisk–tillbakablickande, och dels moderniserande–västinflyerad kultur är f ö tillämplig på alla samhällen i Västerlandets periferi. Men Egorovs analys fördjupar hur som helst för den utomstående förståelsen av den sovjetiska kulturen, av två skäl.

För det första finns det en motsvarande tredelning i den sovjetiska kulturen, mellan dels partiets/makthavarnas kultur, dels, vilket den svenske slavisten Lars Erik Blomqvist har undersökt, en traditionalistisk–tillbakablickande (Solzjenitsyn och många i Sovjet legalt verksamma författare), och dels en moderniserande–västinflyerad (Roj Medvedev och Andrej Sacharov och t ex många teknokrater och ekonomer i regimens tjänst). Protagonisterna i detta spel »minns» mycket väl, om än i vissa fall kanske blott undermedvetet, att de respektive grupperingarna har motsvarigheter/föregångare under 1800-talet, och vad dessa stod för. Partiets identifiering med tsardömet är självklar om man lägger detta mönster på verkligheten. Och liksom Nikolaj I:s officiella kultur grep tillbaka på drygt 100 år gamla, förstenade former, grep man i Sovjet under Stalin officiellt tillbaka på gamla autokratiska och hierarkiseran-

de kulturdrag, vilket t ex Golan och Joravsky har visat. Inom kulturlivet i snäv mening innebar den socialistiska realismen förenligt en samtida iakttagare, Jan Mukarovsky, att man återvände till den realistiska romanens vissnade klichéer, då det gällde litteratur, och till en sorts kompromissklassicism, då det gällde arkitektur.

För det andra bör man lägga märke till Egorovs betoning av hyckleriets stora roll i en stelnad kultur. Hyckleri finns visserligen i alla kulturer, men Egorov fäster uppmärksamheten på att det får särskilt stor betydelse i en ostentativt monolitisk kulturmiljö. Egorovs sätt att analysera hyckleriet kan ses som en »kvarleva» från en kultur där ortodoxi och självhärskardöme försöker påtvinga medborgarna ett entydigt beteende, både vad gäller klädedräkt och åtbörder och beträffande smak och preferenser. Egorovs tanke att det är en angelägen uppgift att söka utröna hur mycket hyckleri ett samhälle »tål» blir »naturlig» om man ser den som produkt av ett samhälle där *pokazucha*, »bluff», är ett bestående fenomen.

Enligt de brittiska slavisterna B Comrie och G Stone är *pokazucha*, dvs ordet, belagt i modern ryska 1960. Ordet beskriver följaktligen en företeelse som är vanlig i det sovjetiska samhället. Etkind har exemplifierat vad *pokazucha* kan innebära i praktiken: utländska besökare får bara använda vissa vägar i Sovjet. Dessa är asfalterade och omges av alléer samt kantas i byar och städer av välskötta hus och välförsedda butiker – men bakom trädridäerna ligger byvägar i gytty och butiker som bara har bröd och vodka. Detta, det generella, får utlänningen inte se. På hotellen för utlänningar finns mat av alla de slag – i charkuteributiken något kvarter längre bort oftast inget kött alls. När president Nixon vid sitt besök i Sovjet 1972 åkte bilkortege genom Leningrad färdades han genom alléer och såg bara nymålade fasader – han visste inte att träden snart skulle vissna eftersom de »planterats ut» just för tillfället, och han såg inte att fasaderna bara var målade på bottenplanet.

Denna *pokazucha* gäller enligt Etkind alla mänskliga relationer i Sovjet – man kan vara partimedlem av övertygelse men lika gärna för att kunna göra karriär i samhället, för att ens barn skall kunna komma in i speciella skolor. Etkind gör en ingående analys av bluffen som livsform, som nödvändigt beteende i det sovjetiska samhället, i samband med redogörelser för institutionsmöten där vetenskapsmän och andra fördomer anställda, som partiet har anklagat för ideologiska brott. De anklagade utför den roll som partiet förväntar, även om de inte för ett ögonblick tror att den anklagade verkligen har begått något brott. Det gäller att inte själv komma i onåd och t ex bli av med ett lönande extraknäck, gå miste om en trolig befordran eller se sin son eller dotter förvägras tillträde till högre utbildning.

Seden med halvt offentliga skådeprocesser på arbetsplatsen, där den anklagade förväntas vidgå ideologiska brott, göra självkritik och visa ånger, går enligt Hingley tillbaka på hävdvunnet ryskt religiöst beteende. Besançon hävdar i sin tur, att *pokazucha* genomsyrar hela samhället: partiet kan inte dekretera fram ett verkligt socialistiskt samhälle och försöker istället få människorna att se en socialism som inte finns. Partiet koncentrerar enligt Besançon numera sina ansträngningar på att etablera fiktionen att det råder socialism i Sovjet – en helt medveten bluff, således.

Etkind visar hur hyckleriet blivit en livsform i Sovjet – Egorovs analys av 1800-talets Ryssland visar hur »bejakande» resp »förstörande» kulturyttringar fungerar i ett samhälle, där inslaget av hyckleri i kulturen är mycket stort. Egorovs skildring av hur tsardömet, den rådande kulturen, inte kan utnyttja vare sig levande inhemska eller livskraftiga utländska traditioner och helt stagnerar – han använder ord som »försternas» och »förbenas» – är en nyckel till förståelse av hur den officiella sovjetiska kulturen utvecklas, dvs inte utvecklas. I den finns som bekant inte plats för självironi och självkritik. Detta manifesteras t ex av att seriösa, ofta fosterlandsälskande, samhälls- och kulturkritiker klassificeras som »oliktänkande», förhindras att publicera sina analyser och sätts i mentalsjukhus och läger, eller landsförvisas. Att allt detta dessutom har en direkt motsvarighet i tsardömets behandling av sina »oliktänkande» gör bara jämställandet desto mera relevant.

Internering på mentalsjukhus som en form av politiskt förtryck mot självständigt tänkande människor, som enligt vanliga kriterier, t ex de som tillämpas i Sverige, inte är mentalt sjuka, har förekommit ofta under 1970-talet. Den engelske statsvetaren P Reddaway har i en bok tillsammans med psykiatern S Bloch dokumenterat drygt två hundra fall av detta slag. Reddaway och Bloch påminner om att denna sed praktiserades även under tsardömets tid: filosofen Petr Tjaadaev förklarades av tsaren vara sinnessjuk och förbjöds att lämna sitt hus, sedan han författat och låtit publicera ett mot Nikolaj I:s regim kritiskt »filosofiskt brev» 1836.

Egorovs analys av 1800-talets ryska kultur kan bidra till att fördjupa insikterna i den sovjetiska kulturen genom den strukturlikhet som råder mellan dessa två fenomen. Det behöver inte vara fråga om en automatisk traditionsförmedling från 1800-talets Ryssland till 1900-talets Sovjet. Kulturdrag som så att säga föds i Sovjet men visar sig förete påtagliga likheter med förhållanden under tsartiden kan förstärkas av att det finns en äldre tradition, och denna kan sålunda återuppväckas. Det är inte fråga om en kausal relation, utan om kulturens sätt att fungera som ett »ständigt återupprepat minne av det förflutna». Den franske historikern F Braudel har understrukt, att varje civilisation innefattas i en historisk process av stor långvarighet (fr. »de tres longue durée»), som för varje civilisation har sin egen logik och sina egna motsättningar. Braudel har påpekat att revolutionen 1917 inte innebar något totalt brott i den ryska civilisationen, vilken i sin tur utgjorde en del av »den österländska ortodoxins civilisation».

Den sovjetiska kulturens kluvenhet

En mekanism som kan sägas vara uttryck för att ett »långvarigt» kulturdrag är i verksamhet är den manifesterade sovjetiska inställningen till naturen. Den offentliga sovjetiska debatten om miljöproblem under 1960- och 70-talen har bl a avslöjat, att skogshushållningen i Sovjet har präglats av kortsynthet och resursslöseri. Detta har lett till misshushållning och förstörelse av skog. Förhållandena påminner mycket om dem, som rådde före revolutionen. Den politiskt radikale ryske satirikern Salty-

kov-Sjtjedrin kontrasterade i en berättelse från mitten av 1800-talet den ryske skogsägarens hänsynslösa och ekonomiskt sett oförsvarliga avverkning, då denne behövde pengar, mot det tyska skogsbrukets långsiktiga, kalkylerade uttag. (Det är en uppsats av den ukrainskfödde amerikanske historikern Alexander Gerschenkron om tidshorisonter i den ryska litteraturen, som fäst min uppmärksamhet på Sjtjedrins jämförelse.)

Utän att alls anspela på någon historisk förebild, framhöll den sovjetiske skogsindustriteknikern E Soloduchin i en debatt i den sovjetiska veckotidningen *Literaturnaja Gazeta* 1975 övergivandet av monokulturer och kalhuggning inom skogsbruket i DDR som ett efterföljansvärt exempel för sovjetisk skogshushållning. Tekniken i skogsbruket har förändrats – och en del annat också – men inställningen till naturen är tydligen densamma idag som för hundra år sedan både i Ryssland/Sovjet och i Tyskland/DDR.

I ljuset av en parallell av detta slag förstår man bättre än om man bara ser till det nutida, varför den skenbart rationella »planekonomin» i Sovjet kan vara så ineffektiv och resursslösande. Budet att uppfylla kvantitativa produktionsmål varje femårsperiod, varje år, kvartal och månad, befrämjar inte en långsiktig syn på resurserna och råvarorna. I en bok 1977 beklagade t ex den sovjetiske akademiledamoten och en av landets ledande experter i ämnet »samhällsstyrning», V G Afanasjev, som är chefredaktör för *Pravda*, de negativa konsekvenserna av den s k *sturmovsjtjnan*, dvs att företagen arbetar långsamt i början på månaden för att hetsa i slutet: Afanasjev påpekar att alla sovjetiska konsumenter med rätta alltid försöker köpa varor som är gjorda i början av månaden. De är av bättre kvalitet, eftersom de är tillverkade under ytterst måttlig arbetstakt. *Sturmovsjtjnan* har negativa konsekvenser även för producenterna, påpekar Afanasjev: det uppstår slitningar mellan arbetarna. Arbetstempot trissas upp i den »socialistiska tävlingen» mellan dem. Disciplin och ansvarskänsla åsidosätts. Partiets ideologiska arbete bland massorna omintetgörs ibland av *sturmovsjtjina*.

Den sovjetiska typen av »planekonomi» introducerades i ett övervägande agrart samhälle, där flertalet människor hade en cyklisk tidsuppfattning (sådd-skörd) och var vana vid att själva inte kunna disponera över något överskott. De levde i en subsistensekonomi. De hade nödvändigtvis kort tidshorisonter och – som R E F Smith har uttryckt det – en konsumentinställning till naturens gåvor – inte en investerings/producentinställning. Detta har blivit bestämmande för hur ekonomin fungerat i praktiken, trots de centrala beslutsfattarnas något längre tidshorisonter och utpräglade producentintresse. Industrialiseringen som idé och plan är ju klart uttryck för det senare. Den är dessutom ett typiskt västerländskt drag, vilket gjorde sin entré i Ryssland redan före revolutionen 1917.

Det är likheten i grundläggande struktur mellan det gamla Ryssland och det moderna Sovjet, där en centralstyrd ekonomi i båda fallen behärskas av ett självhärskardöme, en monolitisk politisk apparat, som ligger bakom de kulturella likheter och paralleller mellan ryskt och sovjetiskt som har diskuterats i denna uppsats. Omvälv-

ningen 1917 var enorm – hela den gamla sociala strukturen bröts sönder. Det som förblev var den politiska strukturen, dvs självhärskardömet och dess kombination av maktkoncentration och sträng hierarkisering. Detta mönster befästes ytterligare under Stalin. Individens förhållande till staten, till maktens centrum, är lika underordnat i båda fallen. De ramar inom vilka kulturen får rymmas är likartade och de vägar den kan beträda är begränsade.

Precis som då det gäller det västeuropeiska feodala samhället, som tillhör det förflutna, råder det för den som vill analysera det sovjetiska samhället, som tillhör vår tid, brist på många viktiga data. Inget av dessa samhällen motsvarar till organisationen vårt eget. Då man som utomstående studerar Sovjet måste man ibland gå tillväga som vid studiet av ett medeltida europeiskt samhälle och använda en uppsättning olika metoder och material, som kanske inte förefaller självklara i modern- eller nutids-historiska studier av västerländska stater. Den metod som prövats här går ut på att använda humanvetenskapliga texter från det studerade sovjetiska samhället som kvarlevor från sovjetisk kultur. Målsättningen är att sålunda lära känna något om livsvillkor och livshållningar i denna kultur. Över detta har lagts ett annat perspektiv, nämligen frågan om gamla ryska kulturdrags plats och roll i den sovjetiska verkligheten. I den mån man påträffar samma drag i de båda samhällena, kan man hävda att bättre insikter i den ryska kulturens historia också ger bättre förståelse av den sovjetiska kulturen. De här undersökta sovjetiska humanvetenskapliga texterna har sitt primära, självständiga värde i den *nya* kunskap som de ger om den gamla ryska kulturen, särskilt intelligentsians roll i denna. Detta gäller t ex de refererade analyserna av Lotman och Egorov, vilkas texter absolut inte intentionellt kan sägas behandla något annat ämne än 1800-talets ryska kulturliv.

Det sagda bör inte heller få undanskymma det väsentliga faktum, att forskare som Egorov, Ivanov och Lotman tillhör en huvudströmning i den västerländska kulturen: traditionen från upplysningen. Med sin strukturella och dialektiska helhets-syn företer de likheter med en centralgestalt i västerländsk samhällsanalytisk tradition som Karl Marx. Delar av den sovjetiska kulturen tillhör helt enkelt en större, västerländsk gemenskap. Sovjetkulturen är kluven. Den innehåller flera olika skikt. Olika tidsuppfattningar samexisterar på samma sätt som i det medeltida Europa.

En sovjetisk ekonom hävdade för några år sedan – i en illegal skrift och under pseudonymen »Burzjuademov» dvs »borgerlig demokrat», – att Sovjet, långtifrån att vara socialistiskt, behöver en *borgerlig* revolution, så att det framväxande tredje ståndet av välutbildade arbetare och teknisk intelligentsia får möjlighet att reformera samhället.

Men för att traditionen av självhärskardöme i förening med påbjuden ortodoxi skall kunna brytas, och för att de direkta producenternas agrara cykliska tidsuppfattning skall kunna ersättas av en lineär men icke utopiskt inriktad uppfattning, måste en dylik borgerlig revolution föregås av processer som motsvarar renässansen, reformationen och upplysningen i Europa.

Som det nu är kan man hävda att t ex den cykliska tidsuppfattningen hos de breda lagren snarast befästs av alla årliga jubileer och återkommande produktionskampanjer, t ex vid sädd och skörd, vilka betonar upprepningens roll i människornas liv. Med fog kan man säga om de ryska nationella festdagarna idag – årsdagarna av oktoberrevolutionen och segern i det stora fosterländska kriget, första maj och frivilligarbetet vid tiden för Lenins födelsedag varje år – vad den franska historikern M Ozouf konstaterar om de nya högtidsdagar som den franska revolutionens män införde i Frankrike, nämligen att de är »akter av mytisk upprepning och förnyelse», även om referensramarna är både tids- och rumsmässigt nya, jämfört med festerna före revolutionen.

Revolutionsfirandet och 1 maj-tåget i Moskva varje år är inte politiska demonstrationer i västeuropeisk mening, utan processioner som företeer påtagliga likheter med den ortodoxa kyrkans högtidsfestligheter: skillnaden är att man i det förra fallet bär jätteporträtt av politiska ledare, i det senare ikoner.

Jämförelsen med andra kulturers festdagar får inte drivas för långt. Här som i så många andra fall har den sovjetiska varianten en bisarr, närmast surrealistisk anstrykning. Lifshitz har påpekat att den bokstavligen allestädes inblandade censuren gör att den sovjetiska nyhetsförmedlingen vanligen fungerar med ett dygns fördröjning, jämfört med den icke-socialistiska delen av världen. Av detta skäl, säger Lifshitz, firar man i Sovjet segern över Nazityskland den 9 maj, då nyheten om tyskarnas kapitulation offentliggjordes i Sovjet, och inte den 8 maj, som i resten av världen.

Betoningen av det mytologiserade förflutna i det sovjetiska offentliga livet sker, som Hingley och Hutchings har understrukit, på bekostnad av uppmärksamhet på nuet, på de rådande problemen. Framhävandet av framtida landvinningar får samma funktion.

I Västeuropa föddes marxismen som barn av ett sekulariserat samhälle. Det stod i princip var och en fritt att själv söka sanningen om vad som helst. Pluralism i religiös tro och i världsåskådningar rådde. I Ryssland upphöjdes marxismen efter revolutionen 1917 till statsideologi. Under beteckningen marxism-leninism blev den en funktionell motsvarighet till den kristna religionen i ett icke-sekulariserat samhälle, där läran både var statsreligion och ansågs böra inverka på alla delar av samhällslivet. Visserligen förstärktes de västerländska dragen i den ryska kulturen genom detta införande av marxismen, men denna läras lineära tidsperspektiv fick i den ryska miljön starkt utopiska, ja eskatologiska drag. Miljoner och åter miljoner bönder och arbetare, intellektuella och officerare offrades under Stalin, i namn av ett framtida lyckorike, av den marxist-leninistiska statsledningen.

Om man tillåter sig en enkel uppdelning av den kristet-västerländska kosmologins lineära tidsbegrepp på dels en utopisk och eskatologisk variant, dels en rationalistisk och sekulariserad, ser man klart hur den sovjetiska kultur som fick sin form under Stalins tid bör klassificeras. Den faller inom samma kategori som den kultur, som präglades av den katolska kyrkans dominans över samhällslivet, nämligen det medel-

tida Västeuropas kultur med dess utopisk-eskatologiska officiella ideologi.

Som den amerikanska sociologen av polsk härkomst H Z Lopata har understrukt, var det heliga romerska riket bara inriktat på att påtvinga de underkuvade folken sina lagar, medan den romerskkatolska kyrkan ville omvända alla själar till sin lära. Och den ungerske sociologen T Huszar, som alltså lever i ett samhälle som på nära håll fått erfara vad stalinismen är, har påmint om att den romerskkatolska kyrkan från medeltiden och för århundraden framåt etablerade monopol på ledarskap inom kulturlivet och vidtog kännbara sanktioner mot alla som försökte ifrågasätta det rättmätiga i detta. Huszars beskrivning av vad detta innebar är synnerligen tankeväckande för den som lärt känna den sovjetiska offentligheten och har kunskaper om Stalintiden:

»Medeltiden har sina hjältar, men den stagnation som varade i nästan 1000 år visar Naturen från teoremets fränsida: när samhällets former väl har stelnat och produktivkrafternas utveckling stagnerar, så upphör kunskapsinhämtningen. Det feodala samhälle som följde inte bara fixerade de olika stånden utan begränsade också synnerligen strikt verksamhetsfärderna. Förhållandet att varje slags andlig verksamhet blev kyrkans monopol medförde att sfären för andlig rörlighet blev trängre. Följden blev att man saknade de former för kommunikation och offentlighet som är oundgängliga för vetenskapen och konsten. Kyrkliga riter som liturgin, mässan och processionen var offentlighetens enda institutioner.»

Med detta sätt att se är marxism-leninismen också en katolicism. Detta intryck förstärks av dess uttalade anspråk på allmängiltighet och på att sitta inne med den uppenbarade sanningen om världens gång. Detta »medeltida» drag hos marxism-leninismen understryks av den rent skolastiska strävan efter »korrekta definitioner» på allting, som enligt Yanowitch utmärker den marxist-leninistiska samhällsvetenskapen och som bidrar till att hämma sociologins utveckling i Sovjet.

Marxism-leninismen är, sedd ur historiematerialistiskt perspektiv, dvs med betonande av sambandet mellan bas och överbyggnad, ett »medeltida» samhälles marxism: en utopisk lära i en cyklisk kultur.

Medeltidsperspektivets begränsning

Det finns flera viktiga skillnader mellan det medeltida Västeuropa och 1900-talets sovjetiska samhälle, även om båda företeelserna ställer forskaren inför likartade metodologiska problem. Den viktigaste skillnaden är att Sovjetunionen existerar nu, att människorna där är våra samtida, våra levande systrar och bröder. En granskning av viktiga drag i medeltidens samhälle uppfattas inte nödvändigtvis som ett politiskt ställningstagande. En undersökning av sovjetiska förhållanden uppfattas däremot gärna som politiskt motiverad och ideologiskt betingad.

I och för sig är forskningen om sovjetisk historia och sovjetisk nutid lika »fri» eller »snedvriden» som all annan samhällsforskning. Det som gör studiet av sovjetiska förhållanden speciellt är att de styrande i Sovjet på fullt allvar hävdar att det sovjetiska samhället är *vetenskapligt styrt* på grundval av »naturhistoriska lagmässigheter» som

en gång för alla upptäckts och fastslagits av Marx, Engels och Lenin. En kritisk historieforskning om det sovjetiska samhället blir ur officiellt sovjetiskt perspektiv därför en anomali, en orimlighet. Att hävda att för-marxistiska kulturdrag, delvis klädda i marxism-leninismens dräkt, spelar en viktig roll i det sovjetiska samhället blir ur det perspektivet en blasfemi.

Å andra sidan kan man med fog hävda, att det är rimligt att granska Sovjetunionens historia och nuvarande tillstånd utifrån den måttstock av rationalitet och humanism som den klassiska marxismen resp den klassiska socialismen tillhandahåller. En sådan analys måste vara förutsättningslös i den meningen, att man inte kan utgå från att marxismens och socialismens ideal har förverkligats i Sovjetunionen. Istället måste man kritiskt undersöka om så är fallet. Om en studie som denna förefaller kritisk mot vissa drag i den sovjetiska verkligheten, beror det således på den diskrepans mellan officiella deklARATIONER och faktiska förhållanden som den pekat på.

Det är viktigt att påpeka, att »medeltidsperspektivet» på Sovjetunionen givetvis inte uttömmar alla möjligheter till tolkning av det som skett och sker där. Bör t ex Moskva-processerna 1936–38, med offrens bekännelser och avrättningarna, ses som ett utslag av en medeltida inkquisition? Eller bör de ses som en yttring av förkristna offerritualer, ritualmord i en arkaisk teokrati? Vilka nya förståelseformer kan vi över huvud taget anlägga för att förbättra vår kunskap om den sovjetiska historien?

En förståelseform medför då den tillämpas att verkligheten struktureras på ett sätt av flera möjliga. Här har förståelseformen »medeltiden» använts. Överförd på ett nutida samhälle bör den uppfattas som en *metafor*, inte som en tes om att 1900-talets sovjetiska kultur skulle vara identisk med det medeltida Europas.

Genom att använda en metafor för att förmedla ett omdöme kan man förbinda två olika fenomen med varandra, två begrepp som innehåller både likheter och olikheter. I en analys av metaforen som kunskapsinstrument har den sovjetiske filosofen S S Gusev framhållit, att det möte mellan två icke-identiska »meningsspektra» som användandet av en metafor innebär, kan ge upphov till kvalitativt ny information och avslöja ett tidigare okänt innehåll i de begrepp som ingår i metaforens ifråga struktur. Gusev menar att bruket av en metafor i en innehållsanalys är en motsvarighet till sannolikhetsmetoder i kvantitativa undersökningar.

Begreppet »medeltida samhälle» som det här har använts syftar på ett samhälle som inte är sekulariserat och där det skrivna ordet måste vara ideologiskt sanktionerat för att få spridas. Andra sakupplysningar och värderingar än dem som makthavarna godkänner uttrycks på dolda vägar, ofta muntligt.

Jämfört med t ex vår egen tidsålder med dess världskrig och systematiska folk-mord var den historiska epok som kallas medeltiden inte anmärkningsvärt mörk. Den saknade inte dynamik. Dess kultur var inte monolitisk. Men medeltiden var en religiös tidsålder, om så i den kristna katolska formen hos kyrkan och makthavarna eller i de förkristna föreställningarna hos vissa folklager.

Användningen av metaforen »medeltiden» för att förmedla kunskap om den sovjetiska kulturen skall följaktligen inte uppfattas som något värdeomdöme. Denna meta-

for är dessutom bara fruktbar för förståelsen av vissa drag, som man kan urskilja i den sovjetiska historien och i dagens verklighet. Dessa »medeltida» drag var särskilt betydelsefulla under Stalins välde. De förstärktes då aktivt.

Den principiella rationalitet som yttrandefrihet är ett uttryck för, pluralism i det offentliga livet, allmän sekularisering och en icke-eskatologisk officiell ideologi – för det sovjetiska samhället hör allt detta framtiden till. Förebuden om en förändring mot sekularisering och pluralism finns dock redan. Sprickorna i den monolitiska fasaden blir ständigt flera. Gränsen mellan »lojal» och »oliktänkande» medborgare blir allt svårare att dra: den går i vissa fall inom de enskilda individerna.

Kunskapsindustrins tillväxt – »den vetenskapligt-tekniska revolutionen» i officiellt sovjetiskt språkbruk – kan vara inledningen till en reformation av och en renässans i det sovjetiska samhället, en frigörelse av de sovjetiska människornas kreativa förmåga. Begreppen 'reformation' och 'renässans' kommer om detta är fallet givetvis att berikas med nya drag, på samma sätt som begreppet 'medeltiden' förändras och förklarar sin specifika tidsfästning vid konfrontation med den sovjetiska kulturen.

Another side of the Middle Ages: the Soviet one

Although a well established Swedish historian recently has maintained that one should not too eagerly dig into the Soviet past, one may argue – with the American sovietologist S Cohen – that it is necessary to study the Soviet past to be able to learn more about the way the Soviet society functions today.

It is well known that the historical source material for the study of Soviet society is scant in certain respects, compared to that for many other modern and contemporary subjects. One has to elaborate tools of analysis that will make it possible to overcome the well known difficulties in question.

In this article the approach is to try to get knowledge about the workings of a society, its culture in a broad sense, by treating easily available writings from that society as messages telling something about it, even as those writings deal with quite different subjects. The texts are analysed from the point of view of an outside observer not only interested in the stated or factual topics of these texts, but also the possible and probable interpretations of them by the intended readers, the educated Soviet public.

The study suggests that the concept 'the Middle Ages' can be used as a metaphor to achieve a better understanding of Soviet culture. The results of the study, interpreted with the help of this metaphor, are that we are facing a non-secularized culture in the Soviet case. This means *inter alia* that a cyclical conception of time, typical of the agrarian population in the Middle Ages, is important in Soviet official life and that the »modern» linear and progressivist conception of time is not prevalent in Soviet culture. The existing linear conception, which is propagated by the rulers, is utopian and eschatological. The co-existence of »agrarian» or pagan cyclical time and Christian utopian beliefs was typical of the Middle Ages. By way of analogy, the official ideology of the Soviet society, Marxism-Leninism, then can be regarded as the utopianism of a contemporary »medieval» society.

The present Soviet society might be on the threshold of a reformation and a renaissance. In this case these concepts would acquire new traits in the same way as the concept 'the Middle Ages' is enriched by the inclusion of certain layers of Soviet culture into it.

Referenser

- Afanasjev, V G, Tjelovek v upravljenii obsjtjestvom, Moskva 1977
- Ambarzumov, E A, et al., Protiv iskazjenija opyta realnogo sotsializma, *Kommunist*, Moskva, 1978:18
- Apparat upravljenija sotsialistitjeskogo obsjtjestva, II, Moskva 1977
- Besançon, A, Eloge de la corruption en Union Soviétique, i *Zemtsov, I, La corruption en Union Soviétique*, Paris 1976
- Besançon, A, Soviet present and Russian past, *Encounter*, London, 1978:50:3
- Bloch, S, Reddaway, P, Russia's political hospitals. The abuse of psychiatry in the Soviet Union, London 1977
- Blomqvist, L E, Sovjet blickar bakåt, Stockholm 1972
- Bolsjaja sovjetskaja entsiklopedija, 20 (»Pravda«), Moskva 1975
- Braudel, F, Histoire et temps présent, *Ecrits sur l'histoire*, Paris 1969
- Brezjnev, L, Sidor ur hans liv, Malmö 1978
- Burzjuademov, K, Otjerki rastusjtjejj ideologii, Frankfurt a.M. 1974
- Cohen, S, Politics and the past: the importance of being historical, *Soviet Studies*, Glasgow, 1977:29:1
- Comrie, B, Stone, G, The Russian language since the Revolution, Oxford 1978
- Egorov, B F, Slavjanofilstvo, zapadnitjestvo i kulturologija, *Trudy po znakovym sistemam*, 6, Tartu 1973
- Elster, J, A note on hysteresis in the social sciences, *Synthese*, Dordrecht & Boston, 1976:33:2–4
- Entsiklopitjeskij slovar, Brockhaus & Efron, 24 (»Pravda«), S:t Petersburg 1898
- Etkind, E, Notes of a non-conspirator, Oxford & London & New York 1978
- Fitzpatrick, S, Culture and politics under Stalin: a reappraisal, *Slavic Review*, Seattle, Wash., 1976:35:2
- Gerner, K, Den kollektiva människan och historievetenskapen, *Förtolkningsproblem i historia. Studier i historisk metode*, 12, Oslo 1977
- Gerner, K, Marxisterna i Cirkus Ibansk, *Jakobs Stege*, Stockholm, 1978:2–3
- Gerner, K, Is the USSR becoming more transparent? (offset), *Historiska institutionen i Lund* 1979
- Gerner, K, Lundgren, L, Planhushållning och miljöproblem. Sovjetisk debatt om natur och samhälle 1960–1976, Stockholm 1978
- Gerschenkron, A, Time horizon in Russian literature, *Slavic Review*, Seattle, Wash. 1975:34:4
- Golan, G, Elements of Russian tradition in Soviet socialism, *Socialism and tradition*, Eisenstadt, S N, Azmon, Y, ed, Atlantic Highlands, NJ, 1975
- Gurevitj, A Ja, Kategorii srednevekojoj kultury, Moskva 1972
- Gusev, S S, Metafora – sredstvo svjazi razlitjnych komponentov jazyka nauki, *Nautjnye trudy vyjszej sjkoly. Filosofskie nauki*, Moskva, 1978:2
- Hingley, R, The Russian mind, New York 1977
- Huszar, T, Changes in the concept of intellectuals, *The intelligentsia and the intellectuals*. Theory, method and case study, Gella, A, ed, Beverly Hills, Cal., 1976
- Hutchings, R, Soviet science, technology, design. Interaction and convergence, London & New York & Toronto 1976

- Ivanov, V V, The category of time in twentieth-century art and culture, *Semiotica*, Haag, 1973:8:1
- Ivanov, V V, Funktsii i kategorii jazyka kino, *Trudy po znakovym sistemam*, 7, Tartu 1975
- Joravsky, D, The mechanical spirit: the stalinist marriage of Pavlov and Marx, *Theory and Society*, Amsterdam & London & New York, 1977:4:4
- Kljutjevskij, V O, Otjerki i retji (vtoroj sbornik statej), Petrograd 1918 (Citerad i Szamuely, T, *The Russian tradition*, London 1974)
- Lewin, M, Political undercurrents in Soviet economic debates, London 1975
- Lifshitz-Losev, L, What it means to be censored, *New York Review of Books*, New York 1978:25:11
- Lopata, H S, Members of the intelligentsia as developers and disseminators of cosmopolitan culture, *The intelligentsia and the intellectuals*. . . Beverly Hills, Cal., 1976
- Lotman, J M, Tema kart i kartotjnoj igry v russkoj literature natjala XIX veka, *Trudy po znakovym sistemam*, 7; Tartu 1975
- Lotman, J M, Uspenskij, B A, Ivanov, V V, Toporov, V N, Pjatigorskij, A M, Theses on the semiotic study of cultures (as applied to slavic texts), *The tell-tale sign. A survey of semiotics*, Seboek, T A, ed, Lisse 1975
- Marcus, J T, Time and the sense of history: West and East, *Comparative studies in society and history*, Haag, 1960–61:3
- Matthews, M, Privilege in the Soviet Union, London 1978
- Medvedev, R, Let history judge, London 1972
- Medvedev, R, Om socialistisk demokrati, Stockholm 1977
- Mukarovský, J, Art as semiotic fact (1934), *Semiotics of art. Prague school contributions*, Matejka, L, Titunik, I R, ed, Cambridge, Mass., 1976
- Mukarovský, J, Estetiteskaja funksija, norma i tsennost kak sotsialnye fakty, (1936), *Trudy po znakovym sistemam*, 7, Tartu 1975
- Norborg, L-A, Sovjetisk miljövård, *Sydsvenska Dagbladet*, Malmö, 1979-01-19
- Nove, A, Stalinism and after, London 1975
- Ozouf, M, Space and time in the festivals of the French revolution, *Comparative studies in society and history*, Haag, 1975:17
- Pipes, R, Russia under the Old Regime, London 1974
- Pocock, J G A, The origins of the study of the past, *Comparative studies in society and history*, Haag, 1961–62:4
- Porsjnev, B F, K voprosu o meste Rossii v sisteme evropejskich gosudarstv v XV–XVIII vekach, *Utjennye zapiski akademii obsjtjestvennych nauk*, 2, Moskva 1948
- Rosenfeldt, N E, Knowledge and power. The role of Stalin's secret chancellery in the Soviet system of government, Köpenhamn 1978
- Shukman, A, Literature and semiotics. A study of the writings of Yu M Lotman, Amsterdam & New York & Oxford 1977
- Skilling, H G, Czechoslovakia's interrupted revolution, Princeton, NJ, 1976
- Smith, R E F, Russian history and the Soviet Union, *Comparative Studies in Society and history*, Haag, 1961–62:4
- Soloduchin, E, *Literaturnaja Gazeta*, Moskva, 1975:48

- Suslov, M, Marksizm-leninizm i revoljutsionnoe obnovenie mira, *Kommunist*, Moskva 1977:14
- Tarschys, D, Sovjetunionens politiska problem 1950, 1960, 1970, Stockholm 1978
- Timirjazev, K A, Nauka, demokratija i mir (1917), *Nauka i demokratija*, Moskva 1963
- Todd, E, La chute finale. Essai sur la décomposition de la sphere soviétique, Paris 1976
- Tompkins, S, The Russian intelligentsia: makers of the revolutionary state, Norman, Okl., 1957
- Torstendahl, R, Historikerns bundenhet av sin samtids intellektuella liv, *Historikeren og samfundet. Studier i historisk metode*, 9, Oslo 1974
- Treadgold, D W, The West in Russia and China. Religious and secular thought in modern times, Cambridge 1973
- Wiberg, H, Några partiella problem. Opublicerat manuskript. Lund 1979
- Vladimirov, L (pseud. för L Finkelsjtejn), Så lever man i Sovjet, Stockholm 1970
- Yanowitch, M, Social and economic inequality in the Soviet Union, London 1977
- Zaner, R M, A certain rush of wind: misunderstanding understanding in the social sciences, *Cultural Hermeneutics*, Dordrecht & Boston, 1974:1
- Österberg, E, Brev till K Gerner, Lund 1977